

О. Могилов, С. Скорий

НОВІ ДАНІ ДО ХРОНОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ РАННІХ КОЧОВИКІВ ПІВНОЧІ ДНІПРОВСЬКОГО СТЕПОВОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Узявши коня і сівши на нього,
скіф мчить куди хоче

*Клемент
Олександрійський,
10, II, 596*

У статті наведено відомості про групу вуздечних предметів доби раннього заліза, виявлених на півночі Українського Правобережного Степу, в межах півдня Кіровоградської та півночі Миколаївської областей. Бронзові вудила, дані про які вводяться до наукового обігу, належать до стременоподібно-петельчастого та стременоподібних типів. Їх датують передскіфським та ранньоскіфським часом. Висловлено припущення, що ці знахідки можуть маркувати присутність номадів на означених територіях, яка могла мати різний характер — від епізодичних появ до більш чи менш тривалого перебування, коли кочовики — кіммерійці та ранні скіфи — освоювали нові землі. Опубліковані артефакти заповняють хронологічну лакуну кіммерійсько-скіфської історії в північній частині Правобережного Степу, на порубіжжі з Лісостепом.

Ключові слова: *передскіфський період, скіфський час, кіммерійці, скіфи, вузда, вудила, Північне Причорномор'я.*

Початок раннього залізного віку на півдні Східної Європи ознаменувався не тільки важливим та все зростаючим впровадженням виробів із однойменного металу, але й більш глобальними метаморфозами у господарчому житті, що спричинили суттєві зміни у соціальній та військовій структурах давніх суспільств. Племена Північнопричорноморського Степу, які за доби фінальної бронзи займались при-селищним тваринництвом та землеробством, мабуть, із каталізатором-імпульсом у вигляді кочової хвилі з Азійських Степів, переходять до кочового скотарства. З IX ст. до н. е. у регіоні відбувається становлення нової археологіч-

ної культури чорногорівсько-новочеркаського типу, яку, слідом за О. І. Тереножкіним (Тереножкін 1976), низка дослідників ототожнює із кіммерійцями¹. У Лісостепу в цей час продовжує проживати осіле населення, нащадки білогрудівських племен (Тереножкін 1961). Такий дуалізм двох господарчих формацій визначив їхню взаємодію фактично на дві з половиною тисячі років вперед. За всього різнобарв'я цих відносин і в кімерійський (Скорий 1999), і в скіфський час (Скорий 2003) одним із головних їхніх аспектів була кочова експансія на землі осілих аборигенів, яка могла мати різні прояви.

Агресивність кочовиків значною мірою спиралася на їхню військову організацію, а та, своєю чергою, на передові на той час зброю та спорядження вершників. Провідний для того часу набір вузди залюбки запозичували сусіди номадів і, зокрема, мешканці Українського Лісостепу. Це явище, коли однотипне кінське спорядження використовували на значних просторах Східної Європи, бачимо і в передскіфській (Вальчак 2009), і в скіфській (Могилов 2008) періоди.

Особливий інтерес для вивчення проблем взаємовідносин кочового та осілого населення Причорномор'я становить північ степової зони, на її межі із лісостепом. Ця територія могла бути своєрідним плацдармом для номадів під час експансії на північних сусідів, осілих автхтонів, нащадків чорнолісько-жаботинського населення. Через це дуже важливим є вивчення спорядження воїнів-вершників з цього регіону.

© О. МОГИЛОВ, С. СКОРИЙ, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

1. Попри наявність, звичайно, й інших точок зору.

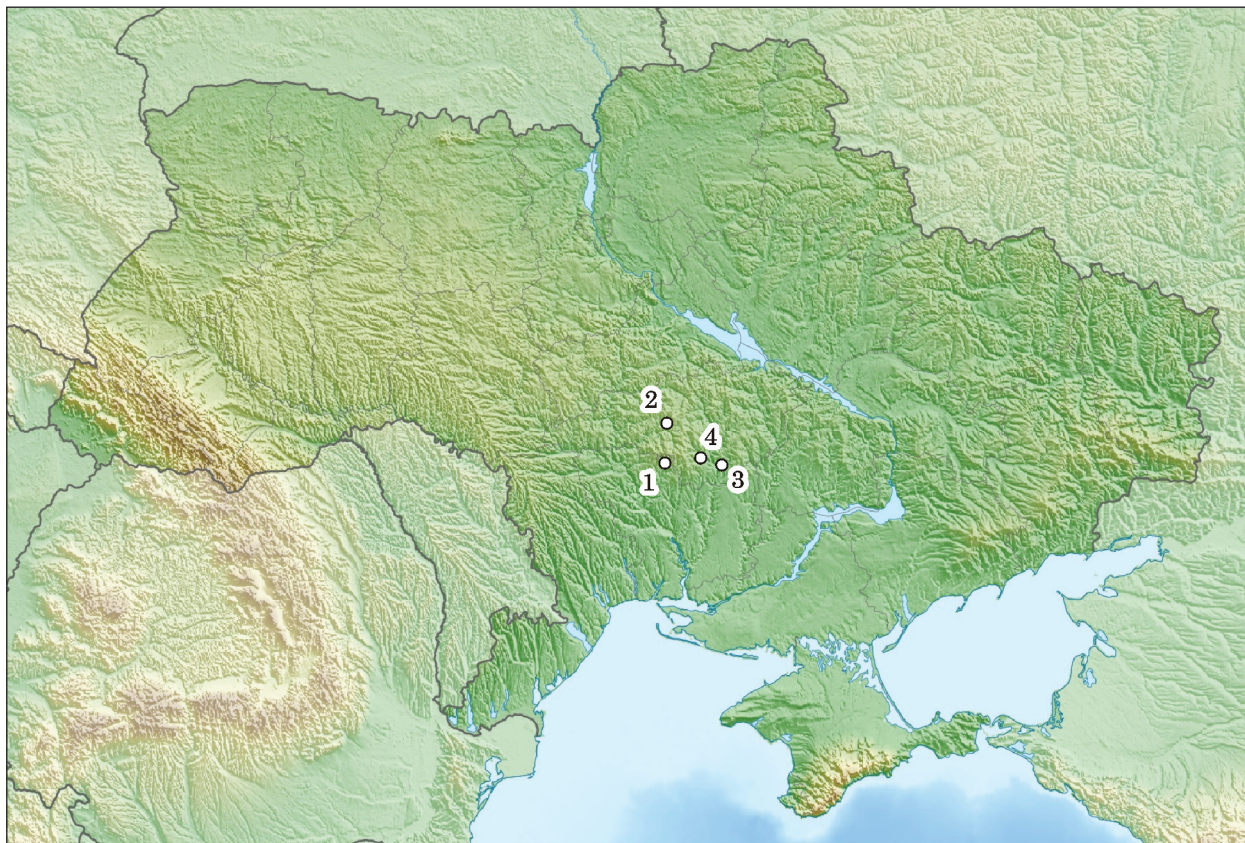

Рис. 1. Знахідки вудил на півночі Правобережного Степу: 1 — Дарниця; 2 — Василеве 2 (с. Петрівка); 3 — Борисівка; 4 — Бобринець

Fig. 1. Bit finds in the Northern Right Bank Steppe region: 1 — Darnytsia; 2 — Vasyliv 2 (village of Petrivka); 3 — Borysivka; 4 — Bobrynets

Протягом останнього десятиліття на півночі Дніпровського Степового Правобережжя та на його кордоні з Лісостепом виявлено нові знахідки деталей кінського спорядження. Серед них — бронзові вудила, які походять із с. Дарниця, Петрівка та Борисівка, а також представлені у фондах Бобринецького музею (рис. 1)². Усі ці артефакти знайдено випадково, але не варто забувати, що археологічними пам'ятками (а, отже, історичними джерелами) є не тільки класичні старожитності з поселень, поховань і скарбів. Будь-який стародавній артефакт, якщо його надійно «прив'язано» до місця знахідки, тобто він має географічну локалізацію, цілком може претендувати на таку роль.

Особливо цікавими серед них є вудила із двоскладовими зовнішніми петлями.

1. Бронзові дволанкові вудила із зовнішніми петлями у вигляді поєднаних кільця

2. Предмет із с. Петрівка зберігається у фондах Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею. Інші три знахідки передано до Бобринецького міського краєзнавчого музею ім. М. Смоленчука. Висловлюємо щиро подяку краєзнавцеві Ю. В. Ніколайчуку (Бобринець) та археологу О. П. Орлику (Кропивницький) за надані для публікації археологічні знахідки.

та стрем'ячка. Останнє у цьому випадку має трапецієподібні пропорції. Предмет виявлено на південь від с. Дарниця Вознесенського району Миколаївської області на кордоні з Кіровоградщиною (рис. 2: 1; 3: 1).

Внутрішні петлі для кріплення двох частин вудил спрацьовані у місці поєднання та розгорнуті у перпендикулярних площинах, внаслідок чого зовнішні петлі розташовувались в одній площині. Одна ланка збереглася повністю, але дещо зігнута, у іншій — відламана половина кільця зі стрем'ячком. Злам має нерівні краї обох стінок, так, ніби він стався одночасно або через невеликий проміжок часу. Обидва стрижні гризла круглі в перетині та мають сліди спрацьованості всередині. На вцілому елементі їх видно краще.

Вудила відлито у двостулковій формі. На краю стрем'ячка видно виступ — слід частково видаленого литника. Збоку вудил ливарні шви збереглися на цілій ланці (на кільчастому краї збоку петлі та стрем'ячка), а також всередині них, на ушкодженій ланці — всередині зовнішньої петлі та обабіч на стрижні, який прилягав до останньої.

Збережена довжина вудил — 16,2 см (реконструйована — близько 18,8 см), цілої ланки — 9,5 см, пошкодженої — 7,3 см. Розмір

стрем'ячка в зовнішніх петлях — 2,1—2,3 × 2,3 см, їхнього внутрішнього отвору — 1,1 × 1,2 см, діаметр кільця — 1,7 см, їхніх отворів — 0,9 см. Довжина гризла (ділянка між зовнішніми кільцями, яку вміщено у рот коня) — 11,5 см, діаметр їхніх стрижнів — 0,7—1 см.

Решту знахідок представлено частинами бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка.

2. Частина ланки **бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка** походить з поселення Василеве 2 біля с. Петрівка Новоукраїнського району Кіровоградської області (рис. 2: 2; 3: 2). На пам'ятці представлено знахідки передскіфського³ та ранньоскіфського часу (Орлик 2015, с. 64—65, рис. 11; 12). Вціліла частина ланки складається із зовнішньої петлі та приблизно половини стрижня гризла. На останньому нанесено рифлення у вигляді смуги із поперечних насічок, що є проявом «строгості» у вузді для керування норавливими конями (Могилів 2010, с. 284).

Довжина фрагмента — 3,8 см, розміри стрем'ячка — 2,2 × 2,1 см, отвора у ньому — 1,4 × 1,2 см. Діаметр гризла — до 0,8 см.

3. Зовнішня петля **бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка**. У місці переходу в овальний у перетині стрижень гризла вона обламана (рис. 2: 3; 3: 3). Точне місце їхнього виявлення не відоме. Місце знаходження — Бобринецький міський музей, регіон перебування напередодні передавання до державного музейного фонду — Кіровоградщина.

Предмет відлитий в двостулковій ливарній формі, однак її частини виявилися зміщеними одна відносно іншої до 1 мм, що відобразилось на формі вудил, яка набула виступчастих абрисів. На середньому виступі на підніжці стрем'ячка є сліди видаленого литника.

Довжина петлі — 3 см, ширина — до 2 см, товщина — 0,6—0,7 см. Діаметр стрижня гризла — 0,6—0,8 см. Розміри отвору — 1 × 1,1 см.

4. Частина зовнішньої петлі **бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка**. Знахідка походить із лівого берега р. Інгул біля с. Борисівка Кропивницького (колишнього Бобринецького) району і області (рис. 2: 4; 3: 4). Вцілілі підніжка стрем'ячка та частини з двох його боків, які вели до стрижня гризла. Один їхній злам шорохуватий, свіжий, інший — вже затертий. Схоже, що петлю тривалий час експлуатували вже з однією тріснутою дужкою, і злам на ній зашліфувався під час руху. А згодом зламалася й інша, зробивши вудила непридатними до застосування.

3. У тому числі пізнього етапу, зокрема наконечник стріли новочеркаського типу.

Предмет відлито у двостулковій формі. Збоку збереглися ливарні шви від неї. Видно, що ступки у момент лиття мали зовсім невеличке зміщення одна відносно іншої. Вціліла довжина предмета — 1,9 см, ширина — 2,2 см, товщина — до 1,6 см.

Типологічно-хронологічна і культурна атрибуція знахідок

Наведені вудила належать до форм, поширених на півдні Східної Європи за доби раннього заліза. Особливу цінність для нас становлять вудила із с. Дарниця, які мали зовнішні закінчення у вигляді **спареного кільця і стрем'ячка**. Нерідко подібні вудила характеризують як азійський тип (Вальчак 1997, с. 28—29), а більшість аналогів таким виробам походить із Середньої та Центральної Азії (Иессен 1953, с. 85; Вишнева 1973, с. 100; Вальчак 2009, с. 36—37).

У радянській історіографії на ранніх етапах вивчення вудила нерідко зараховували до маемірського типу (Толстов, Итина 1966, с. 161; Вишнева 1971, с. 201—202). О. О. Вишнева класифікувала подібні вироби як тип 1, відзначаючи їхні знахідки на Алтаї, в Мінусинській улоговині та Центральному Казахстані й датуючи їх VII—VI ст. до н. е. (Вишнева 1973, с. 100). Ю. Ф. Кірюшин і О. О. Тишкін зараховували їх до типу IV (Кірюшин, Тишкін 1997, с. 69), Н. Г. Горбунова — до типу I—10: в (Горбунова 2001, с. 184, рис. 1), С. Б. Вальчак — до групи 1, підгрупи 2 (стременоподібно-кільчасті), вважаючи, що вони свідчили про контакти з Азією в кінці передскіфського періоду. При цьому дослідник розподілив знахідки на два типи: № 2 (стременоподібно-кільчасті) та № 3 (прямокутно-кільчасті) (Вальчак 2004, с. 34—35; 2009, с. 36—37). П. І. Шульга зарахував подібні вироби до типу 1 (Шульга 2008, с. 70), а М. А. Бокоренко (2017, рис. 2) — до типу III, підтипу 3 (И, К).

Тривалий час вважали, що для півдня Східної Європи подібні предмети є невластивими (Членова 1967, с. 67; Вишнева 1971, с. 202; Вишнева 1973, с. 100). З часом, однак, до наукового обігу почали вводити нові знахідки такого типу з Північного Причорномор'я. Відомі й вудила із Середньої Європи, хоча все ж їхня група виглядає все ще нечисленною порівняно з азійською. На жаль, основу добірки з цих західних виробів (Вальчак 1997, с. 29; 2009, рис. 34) становлять позакомплексні знахідки. Із похованнями пов'язують деякі вудила з Адигеї. Одні з них походять з протомеотського захоронення 121 могильника Пшиш 1 і вирізняються помірною шириною стрем'ячка (Сазонов 2004, рис. V: 121). Ще четверо вудил із зовнішніми петлями у вигляді сполученого кільця й стрем'ячка та рифленням стрижней відомі з Великого Хаджохського кургану (Сазонов 1997, с. 89—90, рис. 16: 13; 2000, с. 42, рис. 8: 1).

Рис. 2. Бронзові вудила з півночі Правобережного Степу: 1 — Дарниця; 2 — Василеве 2; 3 — Бобринецький музей; 4 — Борисівка
 Fig. 2. Bronze bits from the Northern Right Bank Steppes region: 1 — Darnytsia; 2 — Vasyliv 2; 3 — Bobrynets Museum; 4 — Borysivka

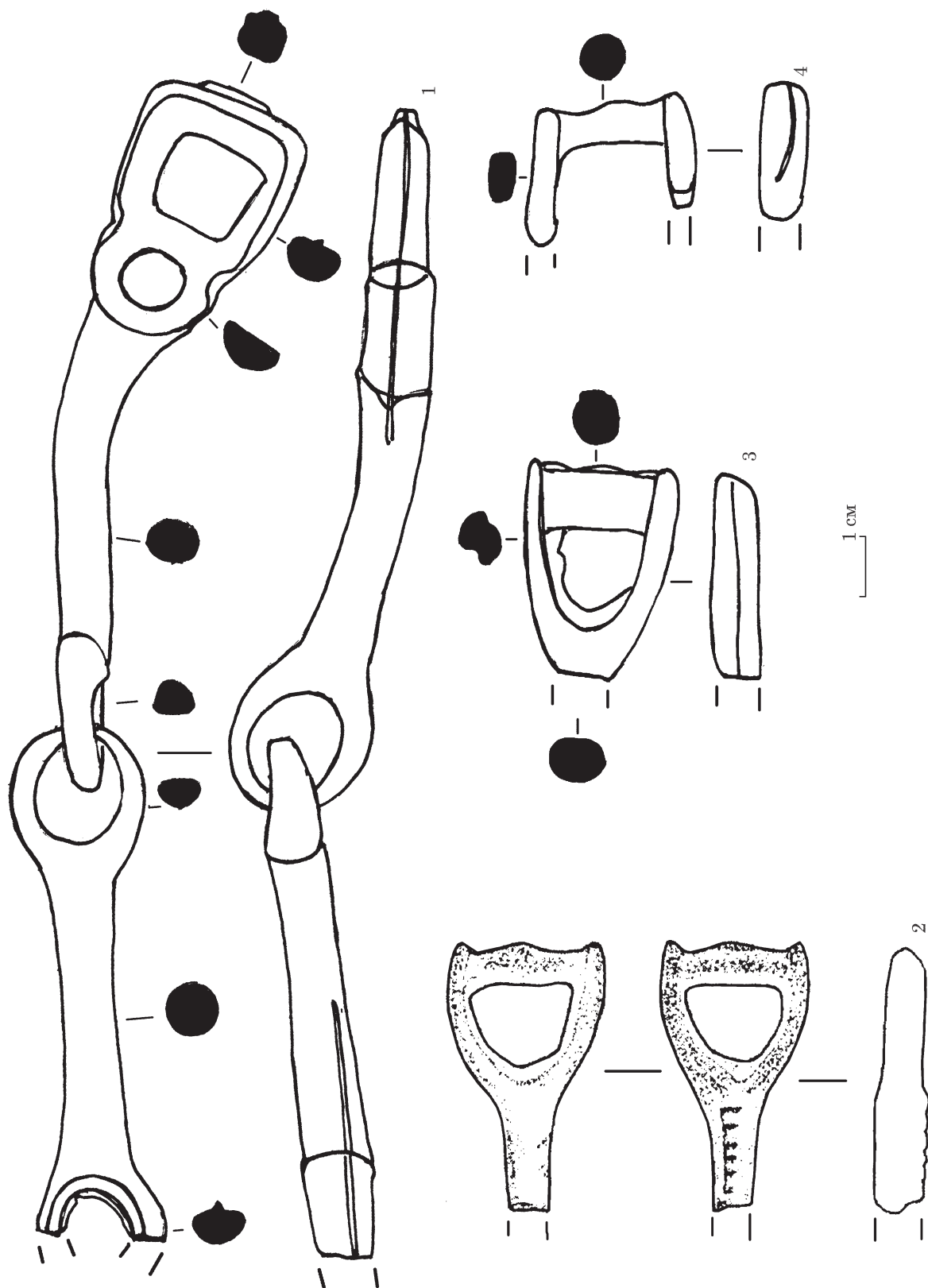

Рис. 3. Бронзові вудила: 1 — Дарниця; 2 — Василеве 2; 3 — Бобринецький музей; 4 — Борисівка
Fig. 3. Bronze bits: 1 — Darnytsia; 2 — Vasyliv 2; 3 — Bobrynets Museum; 4 — Borusivka

Втім, тут їх не видобуто в процесі археологічних розкопок, а зібрано місцевим краєзнавцем після руйнації поховального комплексу. Є інформація про подібну знахідку з комплексу Каменномостського могильника (див. нижче).

Інші східноєвропейські знахідки є позакомплексними і зберігаються у Дніпропетровському музеї (дар І. Ф. Жевахова). Місце їхньої знахідки вважали невідомим ще з дореволюційних часів (Каталог 1910, с. 41: 23; Иессен 1953, с. 85; Косиков 1992, рис. 1: 12). Також у Харківському музеї виявлено пару виробів з різною шириною підніжки стрем'ячка. Ці артефакти викликали сумніви щодо їхнього східноєвропейського походження, тому було висловлено припущення про їхню азійську «батьківщину» (Вальчак 1997; 1998, с. 20, рис. 3: 1, 2; 2009, с. 89). Ще один предмет без точно відомого місця знахідки (Степове Лівобережжя?) зберігається в Національному військово-історичному музеєві в Києві (Клочко, Козыменко 2011, илл. 183).

На Північному Кавказі слід відзначити знахідку бронзових вудил із різними ланками з площі Пседахського могильника кобанської культури (Козенкова 1986, рис. 3: 3). На одній з них край двокільчастий, на іншій — має вигляд кільця і стрем'ячка з округлими бічними дужками. Його додатково вкрито рифленням у вигляді рядів квадратних виступів, популярним у пізній передскіфський і ранньоскіфський час. З огляду на це не можна не згадати також і знахідку вудил із різними ланками з Осень (угор: Oszöny) в Середній Європі (Gallus, Horvath 1939, р. 106, pl. LI: 10; Chochorowski 1993, s. 284, рис. 1: 4). Одна ланка там стременоподібна, інша — має край у вигляді кільця та стрем'ячка, а її гризло вкрите раннім доскіфським «витим» орнаментом. Два останніх екземпляра, як бачимо, мають різні ланки, через що потребують безпосереднього вивчення у музейних фондах для з'ясування, чи не є це явище прикладом ремонту поламаних вудил з однією втраченою ланкою. Такі випадки відомі, причому інколи одна з частин могла бути вже типологічно пізнішою. Зокрема, в Малому Хаджохському кургані на Північному Кавказі, знахідки з якого мали змішаний новочеркасько-ранньоскіфський характер, в одній ланці бронзових вудил був двокільчастий, а в іншій — вже стременоподібний край. Встановлено, що одна з внутрішніх петель була поламана, а після вкладання в неї нової ланки вже не залига, а грубо заклепана (Сазонов 2000, с. 46). Більш пізнім прикладом є ранньоскіфські стременоподібні вудила з кургану 2 в Аксютинцях (Могилов 2008, рис. 6: 9), де втрачену ланку було замінено вже на залізну, яка теж згодом зламалася, залишивши лише внутрішню петлю.

На завершення наведемо інформацію про вудила подібного типу з поховання 1 (1987 р.)

Каменномостського могильника, які мають вите рифлення на гризлі (Атабиев 1988, с. 40; Вальчак 2009, с. 37).

За формою зовнішніх закінчень із нешироким стрем'ячком до вудил із с. Дарниця найближчими є вироби з Дніпропетровського та Національного військово-історичного музеїв, одна зі знахідок із харківських фондів, ланки деяких знахідок з Хаджоха, Пседахського некрополя та Середньої Європи.

Інші східноєвропейські вудила із двоскладовим принципом зовнішнього краю відрізняються від дарницьких за пропорціями. Так, на ланці з Пісочина в басейні р. Сіверський Донець (Вальчак 1998, рис. 2: 2) зовнішня петля є фактично цілим видовженим стременем, розділеним поперечною на округлу та трапецієподібну частини. Це азійська форма, яка має аналоги в курганах 33 могильників Уйгарак (Вишневская 1973, табл. IX: 19), 15 — Баданка IV (Боковенко 1998, рис. 1: 1), Аржан 2 (Чугунов, Парцингер, Наглер 2017, табл. 126: 6), 6 — Тасмола V, Толгая (Кадырбаев 1966, рис. 7: 3; 26: 7; Членова 1967, табл. 17: 42, 43). Ще одні вудила із двоскладовою зовнішньою петлею із захоронення 1 могильника Пшиш I мають у своїй основі стрем'ячко, повернуте широкою основою до гризла, де всередині додано невелику петлю (Сазонов 1995, рис. 7: 1). Їх можна зарахувати до типу 4, підгрупи 1 (сегментоподібно-кільчасті) вудил, за С. Б. Вальчаком (Вальчак 2009, с. 37, рис. 34: 9). Таку варіацію доцільно вважати ускладненням доскіфських перевернуто-стременоподібних вудил, за О. О. Іессеном — типу IV (1953 с. 52), коли їх обладнували додатковим внутрішнім кільцем для поєднання із псалієм. На півдні Східної Європи такі вудила пов'язують переважно із Північнокавказьким регіоном та сусідніми землями (Иессен 1953, рис. 2: 4; Вальчак 2009, рис. 31: 4—7). Судячи із супровідного інвентарю та різного характеру рифлень на гризлах, вони існували і в ранній, і в пізній передскіфський часи. Зокрема, знахідка із захоронення 1 Першого Пшишського некрополя належить до пізніших, оскільки має оздоблення гризел у вигляді рядів квадратиків.

Більшість кільчато-стременоподібних вудил походить з *Центральноазійського регіону* і здебільшого відрізняється від європейських великим зовнішнім кільцем або більшою шириною стрем'ячка. Іноді знаходять, звичайно, й більш схожі вироби. Із Середньої Азії відомий предмет з кургану 40 у Тагіскені. Виріб з насипу 33 в Уйгараці має перехідну форму зовнішньої петлі від розділеного великого стремени до типу, що нас цікавить (Толстов, Итина 1966, рис. 8: 2; Вишневская, Итина 1971, рис. 5: 3, 4). І все ж кільце на одному з країв виділене доволі ясно. Наведено екземпляр з району Каркаралінська зі Східного Казахстану (Членова 1967, табл. 17: 43). У Лісостеповому Приір-

тишші відома знахідка з околиць Омська (Могильников 1985, рис. 1: 6).

На Алтаї таких вудил значно менше, ніж простих стременоподібних (Шульга 2008, с. 73). Ранню знахідку виявлено в кургані Аржан (Грязнов 1980, рис. 12: 1). Інші вироби відомі з могили 31 некрополя Гилево 10, курганів 5-ї групи з Карбан 1 (Шульга 2008, рис. 15: 10; 42: 2; 54: 2, 3), 8 могильника Темир-Суг I (Шульга 2015, рис. 90: 4), 19 — біля Алагаїла (Кирюшин, Тишкин 1997, рис. 49: 5). Особливий інтерес становлять вудила із с. Козуль (Кирюшин, Тишкин 1997, рис. 49: 4). У них одна ланка має петле-стременоподібний край, а інша — двокільчастий, так само як і предмет з північнокавказького Пседахського могильника (див. вище), хоч пропорції кілець тут різні. Враховуючи, що двокільчасті вудила є доволі специфічною східноєвропейською формою, не характерною для Азії, на прикладі козульських вудил можна припустити наявність *західного імпульсу* в азійські степи і сусідні території, який відбувся у передскіфський час, правда, навряд чи він був масштабним, судячи з одиничності алтайської знахідки.

У Мінусинській котловині кільчасто-петельчасті вудила кількісно переважали над стременоподібними (Шульга 2008, с. 73). Їх знайдено в Новоселово, Означеному, Мінусинському краї (Членова 1967, табл. 16: 7—9, 11), Іджі, Кривій, Кантарево, Саянському, низку знахідок приписано загалом до Мінусинської улоговини (Шульга 2013а, рис. 15: 1—5; 16: 3—5; 17: 24; № 4719, 4722, 4734, 4807, 4830, 4856, 4864, 4681).

Відомі вони також із півночі Китаю (могильник Юйхуанмяо), де ці речі датовано близько VI ст. до н. е. (Шульга 2008, с. 73, рис. 77: 2—4; 2013b, с. 384, рис. 1), та з поховання 214 некрополя Янхай (Шульга 2010, рис. 41: 4).

Більшість азійських аналогів походить зі зрізу старожитностей, датованих кінцем VIII—VI ст. до н. е. (Вишнева 1973, с. 100; Вальчак 2004, с. 42—44). Іноді їх сильніше «заглиблюють» у VIII ст. до н. е. (Марсадолов 1998, с. 5—6, рис. 1; Шульга 2008). Останнє цілком можливо, враховуючи в тому числі й нові радіовуглецеві дати для середньоазійських пам'яток (Бейсенов 2018, с. 389—390).

Сьогодні питання **походження, поширення та хронології** бронзових вудил із кінцями у вигляді кола і стрем'ячка все ще потребують подальшого вивчення. З огляду на масовість таких знахідок на сході традиційно головною вважають версію про їхнє азійське походження, що можна було б аргументувати ранніми датами вудил з Аржану⁴. Його хронологію, у тому числі із залученням результатів радіовуглеце-

4. Виходячи насамперед із деталей вузди з Аржану, О. І. Тереножкін свого часу вважав можливим подавати його дату з VIII—VII ст. до н. е. до другої

половини IX — першої половини VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 210).

вого та дендрохронологічного досліджень, поступово подавнюють з другої—третьої чвертей VIII ст. до н. е. (Марсадолов 1988, табл. 3; 1989, с. 82) до рубежу IX—VIII ст. до н. е. (Алексеев и др. 2005, с. 102) або, найвірогідніше, близько кінця IX ст. до н. е. (Зайцева и др. 1997, с. 39—40). Це могло б також знайти підтвердження в міркуваннях Н. Л. Членової щодо розвитку типів вудил в Азії. На її думку, бронзові кільчасто-стременоподібні предмети можуть бути одними із найраніших, оскільки великі кільця з боку гризла на частині з них добре підходять для вкладання архаїчних об'ємних рогоподібних псалів (Членова 1967, с. 67)⁵. Висловлено також гіпотезу про їхню появу в Туві та Мінусинській улоговині із подальшим поширенням на Алтай та в Казахстан, де вони існували і в ранньоскіфський час (Шульга 2008, с. 73).

Разом з цим звернемо увагу на те, що знахідки цих вудил із західного ареалу, на півдні Східної та в Центральній Європі за давністю, судячи з усього, хронологічно не поступаються найдавнішим із датованих центральноазійських. Ключову роль тут можуть відігравати предмети з таким раннім проявом строгості, як поперечний або витий «орнамент» гризел, який охоплює їх по всій окружності. З огляду на це особливу увагу привертають вудила з різними ланками із Середньої Європи, стрижні яких мають «вите» рифлення (Gallus, Horvath 1939, pl. LI: 10), а також згадка про те, що подібне оздоблення було на трикутно-кільчастих вудилах із захоронення 1 (1987 р.) Каменномостського могильника (Атабиев 1988, с. 40; Вальчак 2009, с. 36).

Рифлення стрижнів бронзових передскіфських вудил на півдні Східної Європи відзначається розмаїттям (Эрлих 1991, с. 38—43; Вальчак, Эрлих 1993, с. 18; Вальчак 1999, с. 31—33; 2000, с. 139—143; 2009, с. 41—43). З часом воно зазнало певної еволюції, яка на більшості з них проявилась у перенесенні строгості тільки на один з боків стрижня, можливо, той, який контактував із беззубою частиною рота коня (Могиллов 2003, с. 37)⁶. При цьому «вите» рифлення наявне на вудилах ранішої хронологічної фази з іншими архаїчними типами вузди, в тому числі псаліями. Його бачимо на виробах з Малої Цимбалки (Иессен 1953, рис. 23; Тереножкін 1976, рис. 24: 3), ранніх поховань 75, 83, 23 (2004 г.) протомеотського могильника

половини IX — першої половини VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 210).

5. Л. С. Марсадолов дотримується іншої концепції, за якою спочатку виникли стременоподібні вудила, а згодом вже — кільчасто-стременоподібні (1998, с. 5—6).

6. Про альтернативну гіпотезу, за якою поява «орнаменту» у вигляді рядів опуклин на гризлах пізніх передскіфських вудил є наслідком міграції населення зі східних районів Євразії, див.: (Вальчак 1994, с. 132).

Пшиш I (Сазонов 2004, рис. I: 83; 2005, рис. 2: 75; Эрлих, Вальчак 2006, рис. 6: 2), 15 і 34 біля Кисловодської меблевої фабрики (Виноградов, Дударев, Рунич 1980, рис. 2: 10; 4: 14), 2, 5, 9, 13, 21, 22, 28, 32; 35 некрополя Фарс-Клади (Лесков 1984, рис. 1; 2; Эрлих 1991, рис. 4; Лесков, Эрлих 1999, рис. 7; 9; 11; 12; 15; 21—22; 2; 307), 313 пам'ятки Клин-Яр III (Белинский, Дударев, Харке 2001, рис. 3) тощо.

Найявне «вите» рифлення й на вудилах з окремим «змішаним» передскіфським захороненням, які містять як ранні, так і пізні знахідки, займаючи проміжне місце між згаданими двома значними хронологічними масивами. Зокрема, в похованні 105 могильника Пшиш I (Сазонов 2004, рис. V: 105) стременоподібні вудила із рифленням-обмоткою знайдено разом із пізнішими двокільчастими, із рядами квадратиків на гризлі. Згадаємо також комплекс 30 могильника Кочіпе, де двокільчасті вудила з витим декором виявлено разом із передкласичними псаліями новочеркаського типу (Ловпаче 1991, табл. V: 1—14). У всіх цих випадках «витий» орнамент може бути проявом більш раннього компонента.

Повертаючись до хронології східноєвропейських стременоподібно-петельчастих вудил, згадаємо також, що подібну знахідку із захоронення 121 Першого Пшишського могильника виявлено разом із бронзовим стрижнеподібним трипетельчастим псалієм. Відома низка могил, де такі псалії містилися разом із ранніми доскіфськими предметами. Так, у гробницях 89 цього некрополя (Сазонов 2004, рис. V: 89) та 6 Псекупської пам'ятки (Сазонов 2004, рис. VII: 19) це були стременоподібні вудила із рифленням-«обмоткою». В комплексах 28 некрополя Кочіпе (Ловпаче 1991, рис. 9: № 28) і 25 могильника Фарс (Лесков, Эрлих 1999, рис. 25) виявлено такі самі ранні вудила, відповідно з рифленням та без нього. У складі раннього комплексу збуду з околиць Кисловодська згадані псалії були разом з архаїчними вудилами з різними ланками із округлою та стременоподібною петлями (Виноградов, Дударев, Рунич 1980, с. 198, рис. 6: 23—25). Аналогічні вудила з орнаментом-обмоткою на ланці зі стременоподібним краєм виявлено в похованні 4 Ечківаського могильника разом із веслоподібним наконечником піхов, який ототожнюють з ранніми доскіфськими пам'ятками (Смирнова 1985, с. 34—35). Були тут і псалії згаданого типу (Виноградов, Дударев, Рунич 1980, рис. 7: 14—24). У Сергіївці в Присивашші подібні псалії знайдено разом із типологічно ранніми вудилами із круглими петлями (Махортых, Черненко 1994, рис. 1—3).

Як бачимо, є всі підстави зараховувати вудила та псалії з комплексу 121 Першого Пшишського могильника до раннього передскіфського часу, а також упевнено стверджувати про побутування в цей час на півдні Східної та у Цент-

ральній Європі бронзових двоскладових вудил з краями кільчато-стрем'ячкоподібного типу.

Нагадаємо, що свого часу О. І. Тереножкін виділив ранні передскіфські пам'ятки чорногорівського етапу (за тогочасними уявленнями — зрубної культури), датувавши їх IX — першою половиною VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 208). Таку хронологію було підтверджено на основі синхронізації згаданих пам'яток зі старожитностями північнішої чорноліської та сусідніх середньоевропейських культур на основі дат цілої групи металевих речей та такого масового матеріалу, як ліпний керамічний посуд (Смирнова 1985). Синхронною їм протягом більшого часу свого існування є, зокрема, культура Козія-Сахарна другої половини X — першої половини VIII ст. до н. е. (Кашуба 2000, с. 341—345). Таких хронологічних меж архаїчних передскіфських комплексів продовжує дотримуватись й більшість нинішніх дослідників Київської школи (як приклад: Махортых 2005а, с. 119—142). Близькими до них є погляди інших фахівців (Сазонов 2005, табл. 4). Але деякі з них вважають суто кіммерійськими пам'ятками лише старожитності Новочеркаської групи з огляду на їхні хронологічні позиції і відмінність від чорногорівських і власне ранньоскіфських старожитностей (див. наприклад, Скорый 1999). Звичайно, за минулий період з'явилося чимало нових матеріалів, внесено певні доповнення та зроблено відповідні коригування. Зокрема, чорногорівські та новочеркаські пам'ятки часто розглядають вже не стільки у хронологічному, скільки у культурному плані. Скориговано відносно хронологію, зокрема ранні кіммерійські пам'ятки фактично розподілено на два етапи, тощо (Махортых 2005а, с. 119—142, 255—273)⁷.

Повертаючись до хронології бронзових вудил з трикутно-кільчастими краями, відзначимо, що вони існували й у пізній передскіфський час. Прямим свідченням цього є рифлення на ланці пседахських вудил у вигляді рядів прямокутників. Цей прояв строгості має аналоги у таких класичних новочеркаських комплексах, як епонімний скарб та Аксай з Нижнього Дону, курган з Єсентуків на Північному Кавказі (Иессен 1953, с. 60—62, 64, рис. 1: 6; Милентьев

7. Останнім часом у центральноєвропейській хронології існує тенденція до розгляду багатьох предметів ранніх передскіфських типів навіть у більш ранніх часових межах, часто в рамках IX ст. до н. е. Так, на думку К. Метцнер-Небельсик, більшість псаліїв, виявлених із вудилами з витим орнаментом, можна датувати IX ст. до н. е., і лише архаїчні пластинчасті трипетельчасті псалії несподівано виявились «відірваними» від них і датованими VIII ст. до н. е. (Metzner-Nebelsick 1994, Abb. 18). Деякі східноєвропейські фахівці дотримуються протилежних поглядів, вважаючи, що комплекси із передскіфською бронзовою вуздою варто зараховувати до кінця IX — першої половини VII ст. до н. е. (Вальчак, Мамонов, Сазонов 1996, с. 40—41).

1967, рис. 7: 1, 6; Вальчак 2009, рис. 32: 2), Бутенки (Ковпаненко 1962, рис. 1), Носачів в Українському Лісостепу (Ковпаненко 1966, с. 174, рис. 1). Свого часу О. І. Тереножкін датував пізніші передскіфські (новочеркаські) комплекси другою половиною VIII — першою половиною VII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 208). Сьогодні, враховуючи подавлення ранньоскіфських пам'яток, їхня «верхня» хронологічна межа теж може бути «заглиблена». Зокрема, з огляду на те, що у келермеських пам'ятках наявна низка передньоазійських (Кисель 2003) та античних імпортив (Копылов 2003, с. 132—137, таблиця), які дозволяють подавнювати їхній час принаймні до середини — другої половини VII ст. до н. е., та те, що між ними і новочеркаськими пам'ятками існують ще ранньоскіфські докелермеські комплекси, слушним видаються спроби подавлення найраніших скіфських пам'яток Північного Причорномор'я до початку VII ст. до н. е.⁸ Відповідно ця дата може обмежувати хронологію пізніших передскіфських новочеркаських пам'яток (Скорый 2003, с. 39—41; Махортых 2005а, с. 120)⁹.

Найпізнішим з відомих на сьогодні прикладів побутування бронзових петельчасто-стременоподібних вудил на півдні Східної Європи є знахідки з Першого Хаджохського кургану. Їх стрижні вкрито «орнаментом» у вигляді рядів квадратиків. Сам комплекс є перехідним кіммерійсько-скіфським. Знахідки новочеркаського часу представлено колісничим упряжним кільцем з рухомою муфтою із грибоподібними виступами, можливо, прорізним бубенцем. До скіфських типів належать тридирчасті псалії жаботинського типу та пряжка-пронизка зі щитком у звіриному стилі (Сазонов 2000, рис. 8: 1—5). Враховуючи міркування, викладені вище щодо межі кіммерійських і скіфських пам'яток, подібні перехідні комплекси в абсолютних датах можуть бути близькими до кінця VIII — початку VII ст. до н. е.

Отож, на півдні Східної та в Центральній Європі бронзові стременоподібно-кільчасті вудила існували весь передскіфський період аж до появи вузди ранньоскіфських типів включно, з IX до кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Тож за давністю вони не поступаються азійським знахідкам, попри значну кількісну перевагу останніх. Втім, достовірно датувати IX—VIII ст. до н. е. (передскіфським часом у північнопричорноморському розумінні) поки можна лише поодинокі з тамтешніх східних виробів. Отже,

8. Власне, теза про появу скіфів на історичній арені ще на початку VII ст. до н. е., до перших згадок про них у передньоазійських джерелах 70-х роках того століття, є далеко не новою (Ильинская, Тереножкін 1983, с. 19).

9. Альтернативні точки зору про пізніші «нижні» дати новочеркаських пам'яток у межах першої половини VII ст. до н. е. див.: (Эрлих 1991, с. 39; 1994, с. 65; Вальчак 1995, с. 47).

сьогодні питання про походження вудил подібного типу продовжує залишатись відкритим. Розглядати можна різні версії про вироблення таких предметів на деяких із зазначених територій, а можливо, може йтись про незалежні лінії їхнього розвитку на різних землях. Це не виключає, звісно, вірогідності того, що окремі з подібних виробів могли проникати у Північне Причорномор'я зі східним населенням. Такі імпульси припускають вчені за окремими категоріями передскіфських знахідок (Тереножкін 1975, с. 31; 1976, с. 126; Окатенко, Зимовец, Скорый 2023, с. 11—12). Їх фіксують й генетичні дослідження, результати яких нещодавно було оприлюднено (Krzewińska et al. 2018, р. 4).

Надалі достовірних відомостей про наявність у скіфських пам'ятках Північного Причорномор'я стременоподібно-кільчастих вудил поки що немає. Разом з тим у центральноазійському регіоні в синхронних комплексах вони, навпаки, масово поширені.

Повертаючись до вудил із с. Дарниця, зазначимо, що через випадковий характер знахідки їх можна лише широко датувати в межах наведених східноєвропейських аналогів. Рифлення стрижнів, на жаль, відсутнє, однак можливі деякі загальні хронологічні міркування з огляду на їхні окремі деталі. Вузька зовнішня зрізано-стременоподібна (трапецієподібна) петля разом з іще меншим внутрішнім кільцем виникла вже в ранній передскіфський час (Őszöny). Втім, на відміну від наших вудил, тут добре виділено внутрішній кут стрем'ячка. Більш подібними до наших є хаджохські та пседаєвські вудила, де стрем'ячко прилягає до кільця бічними сторонами, утворюючи скоріше трапецієподібну чи усічено-кільцеву фігуру. Ці вироби вкриті пізнім рифленням і їх можна датувати другою половиною VIII — початком VII ст. до н. е.

Можливо, деяку підказку може дати й розмір вудил. Як відомо, свого часу С. Б. Вальчак, вивчаючи передскіфські бронзові вудила, здійснив проміри їхніх гризел. Виявилось, що у стременоподібних та кільчастих виробів, переважно раніших, їхні середні показники становили 10,4 см, тоді як у двокільчастих, здебільшого пізніших, хоч там було враховано і окремі архаїчні вироби із витим рифленням, середні дані дорівнювали 11,6 см. Це стало підставою для припущення про появу з часом нових (більших) порід коней (Вальчак 1995, с. 46—47). Вудила, які ми вивчали, за розміром гризел 11,5 см корелюють саме з показниками пізньої групи.

Отож, на нинішньому етапі розвитку наукового аналізу дату другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. для артефакта із с. Дарниця можна вважати вірогіднішою, хоча, з огляду на нечисленність вибірки, про остаточні висновки, зрозуміло, йтись не може.

Бронзові стременоподібні вудила належать до типу, масово поширеного за доби раннього заліза й у Європі, й у Азії. Існує думка, що саме з Азії вони були привнесені до Східної Європи. Сьогодні вся сукупність знахідок дає більш варіабельну картину.

Стрем'ячкоподібна форма зовнішніх петель вудил була досить природною для фіксації края ремня на підніжці стрем'ячка та запобігання його зісковзуванню вбоки. Однак, на найраніших прикладах стременоподібних петель із Середземномор'я цей принцип, схоже, ще не діяв, а стремено виявилось повернутим пласкою основою до гризла, а не назовні. Це було потрібно для щільного прилягання до сплюснених металевих псаліїв, ковзання ж ремня ззовні по петлі ще допускалося. Подібні краї можна бачити на вудилах із Гази, які свого часу датували XVII ст. до н. е. Псалії, близькі за формою до газьких, бачимо на єгипетських зображеннях амарнського періоду (1375—1350 рр. до н. е.) Вироби з Гезера віднесено до 1300—1100 рр. до н. е. (Potratz 1966, p. 103, 109—110, fig. 45: d—f).

Звернемо також увагу на вудила із цільними гризлами та напускними псаліями із Середземномор'я (Газа, Амарна), датовані свого часу XIV—XIII ст. до н. е. Зовнішні краї у них оформлені у вигляді петлі збоку або в продовженні проєкції гризла (Potratz 1966, p. 115, fig. 46: a, b). У Центральній Європі відомі одноланкові вудила, які датують періодом пізньої бронзи. Дуже цікавий екземпляр із Ніденберга із цільнолитим гризлом, де бічні стінки зовнішніх петель видовжені (Balkwill 1973, p. 437). Вони є ніби переходом від кільчатої до стременоподібної форми. Класичне «стрем'ячко» на вудилах такого типу у Середньоевропейському регіоні бачимо з гробниці 1 біля Менгена, яку датують періодом фінальної бронзи (На А) (Dehn 1972). Х.-Г. Хюттель зараховував їх до типу Менген — Кайстен, вважаючи найранішими прикладами металевих вудил на цій території. Суцільнолиті вудила існували там і пізніше, включно із передскіфським часом (На В). Однак вони можуть мати різні форми зовнішніх кілець (Hüttell 1981, S. 128, Taf. 17: 170—171; 48).

На півдні Східної Європи відомі схожі (та, вірогідно, синхронні) знахідки вудил із суцільним гризлом та стременоподібними петлями, які пов'язують, припустимо, із Вінничиною (Клочко 2011, с. 251—252, рис. 8: 17—18; Клочко, Козыменко 2011, илл. 121)¹⁰. У цей час тут

формувався тип двоскладових стременоподібних вудил із рухомим поєднанням ланок. З огляду на це Північне Причорномор'я можна вважати принаймні одним із регіонів, де було вироблено «еластичну» форму вудил зі стременоподібними зовнішніми петлями (Махортых 2005b, с. 269—271; Березанська, Клочко 2011, с. 54). Функціональність вудил такого типу традиційно пояснюють тим, що гнучке гризло ускладнює можливість коню «закусити вудила» і далі «понести» вже безсилого вершника (Ковалевская 1977, с. 16). Цей нюанс в управлінні конем відомий людству здавна. Про нього писав, зокрема, і давньогрецький автор Ксенофонт у праці «Про вершників» [X, 8].

Ранні двоскладові стременоподібні вудила було виявлено в кургані 34 відомого Гордіївського могильника у Лісостеповому Побужжі разом із горщиком і черпаком білозерівсько-білозерського часу та наконечником стріли доби фінальної бронзи (Березанська, Лобай 1994, рис. 3: 12; Березанська, Клочко 2011, с. 73, рис. 64—67; фото 20). В авторській публікації це поховання включене до 3-ї хронологічної групи курганів, синхронній білозерсько-чорноліським пам'яткам (1200—900 рр. до н. е.), та датоване 1100—1000 рр. до н. е. (Березанська, Клочко 2011, с. 54, 65, 74). Гордіївська знахідка зі стременоподібними петлями ясно вказує на існування таких елементів вузди у Північному Причорномор'ї вже за доби фінальної бронзи, не пізніше X ст. до н. е.

Очевидно, вироблена форма виявилась практичною. А на додаток із IX ст. до н. е. населення євразійських степів масово перейшло до кочового способу життя. Внаслідок цього відбувся справжній бум вершницької воєнної культури, від якої до нас масово доходять предмети вузди, кількість яких збільшується у геометричній прогресії. Стременоподібні дволанкові вудила на півдні Східної Європи в ранній передскіфський час стають одним із найпоширеніших типів, а їхнє гризло нерідко вкрите «витим» строгим рифленням (Иессен 1953, рис. 19: 1, 3; Тереножкин 1976, с. 149; Эрлих 1994, табл. 10: III—1; 2007, рис. 41: 1, 4; 57: 1; Дударев 1999, рис. 41; Махортых 2005а, с. 66; Вальчак 2009, с. 29—32). Найбільшу їхню кількість, як бачимо, виявлено на Північному Кавказі, у той час як у Степовому Причорномор'ї вони не такі численні (Тереножкин 1976, с. 149). Для лісостепової зони з огляду на сучасний рівень наших знань (Тереножкин 1961; Скорый 1999) такі вироби можуть бути визнані нехарактерними.

У пізній передскіфський час традиція застосування стременоподібних вудил у Північному

10. Фонди Національного військово-історичного музею України. Знахідки, які опубліковані, передані з приватної колекції, й у їхній точній локалізації, звичайно, не можна бути повністю впевненим. Разом з цим, форма вудил може бути відповідною наведеним європейським та середземноморським знахідкам. При цьому в нас немає впевненості щодо виявлення із цими суцільнострижнеподібними вудилами ще двох стременоподібних вудил із

рухомим способом сполучення (Клочко, Козыменко 2011, илл. 121). За своїми видовженими пропорціями вони нагадують, радше, передскіфські або навіть ранньоскіфські екземпляри.

Причорномор'ї зійшла нанівець. Довго вважали, що в той час послуговувались бронзовими двокільчастими вудилами (Тереножкин 1976, с. 152, 153, 201). Однак деякі знахідки ніби свідчать про побутування стременоподібних вудил і в пізній передскіфський час. Ключовими знахідками, які можуть вказувати на це, є вироби з курганів біля Чорногорівки в Степовому Причорномор'ї та Чішхо на Північно-Західному Кавказі.

Щодо вудил із захоронення з Чорногорівського кургану 1, нагадаємо, що комплекс знахідок, виявлений та опублікований у до-революційний час В. О. Городцовим (1905а, с. 206—207, табл. XIII: 6; 1905b, с. 242), став класичним. У тому числі й за його матеріалами О. І. Тереножкін виділив ранній етап степових кіммерійських старожитностей у Північному Причорномор'ї, який отримав назву «чорногорівський» (Тереножкин 1976, с. 199—200). Такий хронологічний поділ свого часу підтримало багато дослідників, а до степових передскіфських (кімерійських) пам'яток нерідко застосовували паралельну археологічну назву — «чорногорівсько-новочеркаський»¹¹.

У подальшому С. Б. Вальчак здійснив спробу ідентифікувати вудила з Чорногорівки із депаспартизованою знахідкою із Харківського музею (Вальчак 1992; 1994). Їхню тотожність він аргументував не лише дуже схожими абрисами вудил, а, зокрема, й специфічним бічним виступом на ланці гризла — слідом ливарного витоку із форми (Бабенко, Вальчак 2014, с. 141)¹². Такому новому віднайденню предмета можна було б і не приділяти першочергової уваги, якби не одна деталь. Річ у тім, що стрижні гризел вудил з Харківського музею вкрито рифленням у вигляді двох рядів опуклин (Вальчак 1994, рис. 1: 1), які до того вважали надійною пізньою доскіфською ознакою. Такий поворот подій міг би означати не просто корегування в генезі та хронології строгості на доскіфських вудилах, а дав би підстави ставити питання про хронологію чорногорівського комплексу та його епонімну відповідність для надання назви всій групі ранніх передскіфських старожитностей Степу Північного Причорномор'я.

Це питання вимагає подальшого вивчення. Зокрема, з огляду на спробу чорногорівської ідентифікації харківських вудил потребують пояснення дані, наведені на початку 1950-х рр.

11. Існують також інші, перш за все етнокультурні трактування, наприклад, чорногорівських старожитностей як протоскіфських пам'яток, які належали кочовому населенню, що прийшло на південь Східної Європи з певної азійської батьківщини (див.: Ключко, Мурзин 1987). Альтернативні погляди на розподіл інвентарю в передскіфський час чи хронологію груп пам'яток див.: Лесков 1984, с. 147—150.

12. Про критику ототожнення харківських вудил з чорногорівською знахідкою див.: Махортых 2003, с. 51.

О. О. Іессеном, за якими вузда з Чорногорівського кургану значилась такою, яка зберігається у Московському історичному музеї (Іессен 1953, рис. 19: підпись). Від себе додамо, якщо ідентифікація харківських вудил з Чорногорівським комплексом виявилась би правильною, то для його хронологічної атрибуції довелося б виходити з наявності як ранніх (псалії, можливо, тип і пропорції вудил¹³), так і пізніх (тип строгості) ознак. У такому разі комплекс можна було розміщати на межі цих двох масивів. Відповідно до наведених вище хронологічних міркувань їхній час міг би бути близьким до середини VIII ст. до н. е. Подібні ситуації, коли одночасно фіксують ранні типи псаліїв та пізні рядові рифлення гризел вудил, є досить рідкими, та все ж вони існують. Можна назвати зруйноване поховання біля сіл Олександрівське та Дубова Роща на Північному Кавказі. Тут були з одного боку чорногорівські псалії, а з іншого — вже двокільчасті вудила з двома рядами опуклин новочеркаського типу (Петренко 1982, с. 70—71, рисунок). Назвемо і гробницю 2 біля Каменномостського, де ранній муфтовий псалій, проте з додатковою лопаттю, теж супроводжувався ланкою подібних двокільчастих «орнаментованих» вудил (Іессен 1953, с. 59, 60; рис. 5). Наведені вудила, схоже, демонструють найраніші приклади подібного «оздоблення» у Північному Причорномор'ї.

Інші стременоподібні вудила походять зі зруйнованого кургану біля аулу Чішхо у Прикубанні, де вони супроводжуються характерними новочеркаськими псаліями, колісничними кільцями, вудилами (двокільчастими і типу «Єнджа — Константинівка») та бляхами. Не встановлено, чи все це комплекс однієї, чи декількох могил, проте за контекстом знахідок зрозуміло, що стременоподібні вудила могли складати комплект із новочеркаськими псаліями та колісничним кільцем (Тов 1989, с. 36—38, рис. 1—7).

Набір цих знахідок, однак, можна оцінювати по-різному. Згідно з більш традиційною точкою зору це може бути свідченням використання бронзових стременоподібних вудил у пізній передскіфський час (Ерліх 1994, с. 88). Можливе, однак, і альтернативне трактування, за яким цей комплекс можна вважати перехідним новочеркасько-ранньоскіфським (Могилов 2008, с. 98) і зараховувати до пам'яток кола Жаботин 2¹⁴ — Олексіївський¹⁵. Стременоподібні вудила у ньому можуть бути скіфською складовою.

13. Ранні доскіфські аналоги стременоподібних вудил із широкими пропорціями стрем'ячка та їхніми округлими бічними стінками див.: Вальчак 1994, рис. 1: 2; Саонов 2004, рис. V: 105.

14. Див.: Древности... 1900, с. 6—9; Вязьмитина 1963; Ильинская 1975, с. 19; Зуев 1993; Могилов 2008, с. 102.

15. Див.: Ильинская, Тереножкин 1983, с. 25; Прокопенко 2018.

У будь-якому разі після справжнього сплеску використання бронзових двоскладових стременоподібних вудил у ранній передскіфський час у пізній доскіфський (новочеркаський) період відбувається затишшя. Сьогодні це можна досить впевнено стверджувати незалежно від того, чи не застосовували їх зовсім, чи все ж були наявні окремі екземпляри, а традиція використання тривала (на користь цього могли б свідчити і згадані вище причорноморські кільчасто-стременоподібні вудила другої половини VIII ст. до н. е.). Натомість, у пізню передскіфську добу в Північному Причорномор'ї повністю домінували двокільчасті вудила.

Справжній ренесанс використання стременоподібних вудил у Північному Причорномор'ї настав у ранньоскіфський час, коли вони стали відомими у всіх основних регіонах Скіфії (Могилов 2008, с. 17). Особливо багато їх було в Українському Лісостепу (Могилов 2008, с. 15—17) та на Північному Кавказі (Махортых 2014, с. 100—102). Більшість дослідників слушно вважають думку, що таке поширення згаданих вудил у регіоні пов'язане з приходом скіфів з азійських степів, а їх самих визначають як одну з інновацій у ранньоскіфській матеріальній культурі (Мурзин 1984, с. 83).

Такі вироби масово відомі у Східноєвропейському Лісостепу. Зокрема, на Дніпровському Правобережжі вони походять з курганів 524 біля Жаботина, 453 — неподалік від Макіївки (Ильинская 1975, табл. IV: 7), 471 — недалеко Оситняжки (Галанина 1977, табл. 15: 8), Реп'яховатої Могили (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 4: 17) у Тягинській підгрупі. На Росі їх знайдено під насипами 373 поблизу Ємчихи (Галанина 1977, табл. 15: 7), 6 — неподалік Яснозір'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 6: 2), 45 — біля Берестяг (Ковпаненко 1981, рис. 6: 2). На Київщині відомий предмет з кургану неподалік Черняхова (Могилов 2008, с. 17).

У Лівобережному Лісостепу задокументовано знахідки із селища Пожарна Балка у Поворсклі (Андрієнко 2001, рис. 1), Мозоліївки в Терасовому Лісостепу (Кракало, Кулатова 1996, рис. 2: 2), Роменського повіту на Сулі (Могилов 2008, с. 17), Царєборисівської фортеці на р. Сіверський Донець (Голубева 2011, рис. 1: 18).

Згадані предмети виявлено й на Північному Кавказі: кургани Келермеського (Галанина 1997, табл. 17: 30, 80), Нартанського могильників (Батчаєв 1985, табл. 48: 2, 3), Тамгациське поселення (Крупнов 1960, рис. 12: 4) тощо. Відомі вони в Степовій Скіфії: курган 21 біля Колдирів у Нижньому Подонні (Беспальый, Парусимов, 1991, рис. 2: 9).

Рифлення у вигляді **одного ряду насічки** на ланці вудил з поселення Василеве має аналоги серед виробів раннього залізного віку, найчастіше трапляючись у Прикавказзі. Однорядний прямокутний орнамент відомий вже

в доскіфську добу (Вальчак 2009, с. 41—43, рис. 36: 4—а). Знахідка у Клин-Ярському могильнику вудил з овальною петлею і низкою опуклин (Вальчак 2009, рис. 26: 6) свідчить, що такий прояв строгості почав формуватись у ранній передскіфський час. Однак виступи на цих вудилах вирізняються значною рельєфністю, виступаючи ледь не переходом до шипів. Усе ще виразними є опуклини на пізніших двокільчастих вудилах з могильника Пшиш 1 (Кожухов, Эрлих 1998, рис. 4: 3). Менші вони на виробках зі Сурмуші в Грузії (Иессен 1953, рис. 8). Рифлення проглядається й на рисунку вудил такого типу з Пшишського скарбу новочеркаського часу (Эрлих 1991, рис. 5: 10). Поперечні смуги можна спостерігати на виробках із Развальського скарбу на Північному Кавказі (Махортых, Фоменко 1994, рис. 3: 2), кургану 11 поблизу Кам'янки Дніпровської на Нижньому Дніпрі (Эрлих 1997, рис. 3: 2), рисунках вудил зі зруйнованого кургану біля Шевченківки на Полтавщині (Буйнов, Грубник-Буйнова 1985, рис. 1: 2), Мастюгино в Середньому Подонні (Березуцкий, Золотарев 2008, рис. 3: 2). Є вони на виробі із фондів Національного військово-історичного музею України, який пов'язують, припустимо, з Донецькою областю (Клочко, Козыменко 2011, илл. 193).

Подібною до нашої є смуга рифлення на зображенні пізніх бронзових передскіфських двокільчастих вудил з кургану біля Лермонтовського роз'їзду (Иессен 1954, рис. 12; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 21, рис. 7). Комплекс є перехідним новочеркасько-ранньоскіфським, де переважають знахідки передскіфського типу: вудила та псалії, колісничі кільця. Однак, кинджал належить до ранньоскіфських зразків. Комплекс можна датувати, як зазначалось, близько кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Втім, самі двокільчасті вудила свідчать про побутування подібного орнаменту в другій половині VIII ст. до н. е.

Наведений «декор» продовжує існувати й у ранньоскіфський час, хоча й поступається кількісно варіаціям у вигляді паралельних рядів квадратиків. Його фіксують у комплексах келермеського часу: кургани 3 чи 4 (Д. Г. Шульца) Келермеського могильника (Галанина 1983, рис. 3: 7), Перший Костромський (Иессен 1953, рис. 20). Сліди насічки на малюнку проглядають на знахідках із Ульського кургану (1910 р.), однак в описі її не згадано (Галанина 1999, с. 61, рис. 1: 2). Орнамент на предметі, який пов'язують, припустимо, з Волинню, із фондів Національного військово-історичного музею України більш рельєфний і нагадує, скоріше, лінію заглиблень (Клочко, Козыменко 2011, илл. 193). Наведені приклади свідчать про побутування подібного прояву строгості протягом VII — першої половини VI ст. до н. е., а не лише на самому початку доби скіфської архаїки.

Бронзові стременоподібні вудила, відомості про які наведено в цій роботі, за такими своїми ознаками, як пропорція стрем'ячка та його виділені боки, можуть належати саме до ранньоскіфської епохи. Поперечна насічка на стрижні гризла не суперечить такому висновку. Використовували їх і в докелермеський, і в келермеський час. Виходячи з цього, їх можна датувати VII — першою половиною VI ст. до н. е. Зрідка окремі зразки бачимо навіть пізніше, у другій половині VI ст. до н. е., у змішаних «шумейківських» пам'ятках, де відомі вже як ранньоскіфські, так і середньоскіфські речі (Могилов 2008, с. 111, с. 188: 1; Могилов, Діденко 2009, с. 48—51).

Щодо **виготовлення бронзових дволанкових вудил**, подібних описаним нами, зазначимо, що їх відливали у двоскладовій формі з твердих матеріалів (глина, камінь?) Приклад такої знахідки бачимо в Замкові 38 у Беркут-Калинській оазі в Середній Азії (Сабурова, Ягодин 1964, с. 304—305). У ній лили петельчасті вудила з гризлами, вкритими з одного боку «витим орнаментом». Дві стулки накладали одна на одну. У місці внутрішніх петель, розташованих в різних площинах, можливо, застосовували додаткові вставки. З двох торців (для кожної ланки) послідовно заливали метал. Між цими етапами мав пройти час, щоб метал першої ланки застиг, інакше під час перевертання форми долилиць для заливання з іншого боку він міг просто витекти. У подальшому на місці сходження стулок на вудилах залишалися ливарні шви вздовж гризел та петель. А на кінці петель був виступ: слід литника, який можна було частково чи повністю видалити.

Середньоазійська форма показала, що давні фахівці у своїй майстерності виявились навіть більш сміливими, ніж припускали деякі дослідники давніх ремесел, адже останні реконструювали двоетапне лиття таких вудил. Спочатку в двостулковій формі нібито відливали одну ланку, а після затвердіння цю металеву деталь внутрішньою петлею вкладали вже в тристулкову форму (Грязнов 1950, с. 45, рис. 18; Косиков 1992, с. 43—44, рис. 1: 14—20).

Знахідка цілої добірки бронзових вудил доби раннього заліза на півночі Правобережного Степу може бути доволі цікава для **етнокультурних реконструкцій** праісторії населення регіону того часу.

За міркуванням деяких дослідників, у передскіфський час ці терени були заселені кочовиками, в котрих традиційно вбачають кіммерійців (Бокій, Горбул, Отрошенко 1991; Махортых 2005а, рис. 1: 62—68). Це підтверджують поховання вершників, що зараховують як до числа раніших (чорногорівського етапу), наприклад, Чечеліївка (Бокій, Горбул 1985, с. 224—227), так і пізніших, новочеркаського етапу, наприклад, Водяне (Бокій 2007, с. 30—31), Богданівка (Скорый, Орлик 2017, с. 354—356). Села

Дарниця і Богданівка розташовані майже на одній широті, на невеликій відстані одне від одного. Але в Богданівці було поховання озброєного кіммерійця, яке впустили в дуже великий курган. Тобто це вже була територія, безумовно, контрольована або освоєна кочовиками пізнішого передскіфського часу. Тому маємо підстави вважати, що знахідка із с. Дарниця аж ніяк не є свідомством епізодичного проникнення вершників з більш південних степових районів. Утім, питання щодо наявності серед них частини прийшлого азійського компонента поки що залишається відкритим.

Не менш важливими є ранньоскіфські бронзові стременоподібні вудила. По-перше, вони суттєво доповнюють степову добірку ранньоскіфських знахідок вузди. Останні все ще нечисленні і представлені небагатьма комплексами (Мурзин 1984, с. 81—82). І тут ситуація у Степу значною мірою дисонує із Українським Лісостепом (Могилов 2008, с. 101—116) і Північним Кавказом (Махортых 1991, с. 65—73; 2014, с. 100—113), де відомі величезні добірки предметів вузди архаїчного часу. У порубіжжі Правобережного Лісостепу і Степу основна вибірка ранньоскіфських вудил, зокрема й бронзових стременоподібних, походить із півдня Лісостепу, де її виявлено в курганах Тясминської підгрупи: 406 біля Журовки, 453 і 460 неподалік від Макеївки, 471 коло Оситняжки (Ильинская 1975, табл. VIII; XVII; XXI: 17), поблизу Матусова (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980). Причому в частині цих захоронень фіксують риси, властиві номадам степу (Скорый 2003, с. 54—56).

По-друге, на півночі Правобережного Степу ранньоскіфські знахідки досі були не надто численними, а про спорядження вершників взагалі не було відомостей. Дотепер воно простежувалось тут лише із середньоскіфського часу: кургани біля Омельника (Бокій 1971, с. 158—159), Вільшанки (Могилов, Бокій 2016, с. 76—79), Орликова Могила (Скорый и др. 2019; Скорый, Зимовец, Орлик 2022, с. 36—41) тощо. Знахідки архаїчних бронзових стременоподібних вудил, відомості про які ми публікуємо, вдало заповнюють цю лакуну (див. з цього приводу: Скорый 2018) і свідчать про наявність у регіоні вершництва того часу. Знахідки ранньоскіфських вудил на півночі степу можуть бути безпосереднім свідченням появи тут кочових скіфів. А невиявлення допоки їхніх поховань у цьому регіоні може говорити не про відсутність номадів, а просто про їхню мобільність у час освоєння регіону. Можливо, ці випадкові знахідки на території, де немає значної групи поховальних пам'яток доби скіфської архаїки, є свідченням тимчасового проникнення кочовиків ранньоскіфської доби на ці землі.

В цілому ж, можна припустити, що в пізніший передскіфський та ранньоскіфський часи в цьому регіоні відбувались бурхливі історичні

події. Однак, через досить невелику кількість джерел та відсутність необхідних «вузьких» хронологічних індикаторів ми все ще не маємо можливості датувати речі з необхідною точністю. Серед завдань майбутнього — деталізація подій етнокультурного характеру в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю., Боковенко, Н. А., Васильев, С. С., Дергачев, В. А., Зайцева, Г. И., Ковалюх, Н. Н., Кук, Г., Ван дер Плихт, Й., Посснерт, Г., Семенов, А. А., Скотт, Е. М., Чугунов, К. В. 2005. *Евразия в скифскую эпоху: археологическая и радиоуглеродная хронология*. Санкт-Петербург: Теза.
- Андриенко, В. П. 1992. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11). *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 73-88.
- Атабиев, Б. Х. 1988. Новые материалы по эпохе поздней бронзы и раннего железа Центрального Кавказа (IX—VI вв. до н. э.). В: Кузнецов, В. А. (ред.). *XV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Махачкала, с. 39-40.
- Бабенко, Л. И., Вальчак, С. Б. 2014. Удивительное «хронопутешествие» одной известной находки. *Российская археология*, 1, с. 137-142.
- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Абрамова, М. П., Козенкова, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостворіях Кабардино-Балкарии*. Нальчик: Эльбрус, 2, с. 7-115.
- Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 386-396. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.28>
- Белинский, А. Б., Дударев, С. Л., Харке, Х. 2001. Об опыте социального ранжирования мужских погребений предскифской эпохи могильника Клинь-Яр-III. *Донская археология*, 3—4, с. 45-059.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, 148-153.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. *Гордіївський могильник*. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця, с. 7-113.
- Березуцький, В. Д., Золотарев, П. М. 2008. Новые материалы раннего железного века из Лесостепного Подонья. *Российская археология*, 4, с. 114-119.
- Беспалый, Е. И., Парусимов, И. Н. 1991. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону. *Советская археология*, 3, с. 179-195.
- Бокий, Н. М. 1971. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, 3. Киев: Наукова думка, с. 154-159.
- Бокий, Н. М. 2007. Комплекс киммерийского часу біля с. Водяне на Кировоградщині. В: Скорий, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Європі: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ; Чигирин, с. 30-31.
- Бокий, Н. М., Горбул, Г. П. 1985. Могила киммерийского воина у с. Чечелиевка на Кировоградщине. *Советская археология*, 4, с. 224-228.
- Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. 1991. Киммерийские захоронения на Кировоградщине. *Советская археология*, 1, с. 173-183.
- Боковенко, Н. А. 1998. Один из вариантов конской узды скифской эпохи в Центральной Азии. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье*. Барнаул: АГУ, с. 50-55.
- Буйнов, Ю. В., Грубник-Буйнова, Л. П. 1985. Бронзовые изделия предскифского периода из Днепровского Лесостепного Левобережья. *Проблемы археологии Поднепровья*, 2, с. 108-119.
- Вальчак, С. Б. 1992. К вопросу о дате погребения Черногоровского кургана. В: Кравченко, В. В., Кадеев, В. К. (ред.). *История и археология Слободской Украины*. Харьков: ХГУ, с. 93-94.
- Вальчак, С. Б. 1994. К вопросу о датировке комплекса из Черногоровского кургана. *Российская археология*, 2, с. 131-133.
- Вальчак, С. Б. 1995. Удила предскифского периода и киммерийские лошади Восточной Европы. *Древности*, 3, с. 44-47.
- Вальчак, С. Б. 1997. Узда азиатского типа в предскифских памятниках Европы. В: Кадеев, В. К. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков: Бизнес Информ, с. 28-29.
- Вальчак, С. Б. 1998. Предметы эпохи поздней бронзы — раннего железа из коллекций Восточной Украины и их аналогии. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 19-22.
- Вальчак, С. Б. 1999. Орнаментация уздечных принадлежностей в начале раннего железного века. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии)*. Москва: ИА РАН, с. 31-33.
- Вальчак, С. Б. 2000. Основные мотивы орнаментации уздечных принадлежностей юга Восточной Европы в начале раннего железного века. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарты в VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 138-144.
- Вальчак, С. Б. 2004. Конская упряжь Приаралья и юга Восточной Европы: сходство и различия. *Материалы и исследования по археологии России (археологические памятники раннего железного века Юга России)*, 6, с. 32-56.
- Вальчак, С. Б. 2009. *Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Москва: Таус.
- Вальчак, С. Б., Мамонтов В. И., Сазонов, А. А. 1996. Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология. *Историко-археологический альманах*, 2, с. 23-44.
- Вальчак, С. Б., Эрлих, В. Р. 1993. Еще раз о комплексах типа Новочеркасского клада. В: Марченко, И. И. (ред.). *Вторая Кубанская археологическая конференция*. Краснодар, с. 17-19.
- Виноградов, В. Б., Дударев, С. Л., Рунич, А. П. 1980. Киммерийско-кавказские святи. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 184-199.
- Вишневская, О. А. 1973. *Культура сакских племен Низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Вишневская, О. А., Итина, М. А. 1971. Ранние саки Приаралья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 197-208.
- Вязьмитина, М. И. 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158-170.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Приднепровья*. Свод археологических источников, Д 1—33. Москва: Наука.

- Галанина, Л. К. 1983. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 24, с. 32-55.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. Царские погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.
- Галанина, Л. К. 1999. Ульский курган (раскопки Н. И. Веселовского в 1910 г.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 34, с. 58-67.
- Голубева, І. В. 2011. Дослідження Царборисівської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 78-79.
- Горбунова, Н. Г. 2001. Конская упряжь ранних сарков Центральной Азии (Средняя Азия и Казахстан, кроме Западного). В: Седов, А. В. (ред.). *Древние цивилизации Евразии: история и культура*. Москва: Восточная литература, с. 179-200.
- Городцов, В. А. 1905а. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.*, 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова, с. 174-225.
- Городцов, В. А. 1905б. Материалы археологических исследований на берегах р. Дона, Изюмского уезда, Харьковской губернии. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.*, 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова, с. 226-340.
- Грязнов, М. П. 1950. *Первый Пазырыкский курган*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Грязнов, М. П. 1980. *Аржан. Царский курган раннескифского времени*. Ленинград: Наука.
- Древности... 1900. *Древности Приднепровья*. 3. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- Дударев, С. Л. 1999. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.)*. Армавир: АГПИ.
- Зайцева, Г. И., Васильев, С. С., Марсадалов, Л. С., Ван дер Плихт, Й., Семенцов, А. А., Дергачев, В. А., Лебедева, Л. М. 1997. Радиоуглерод и дендрохронология ключевых памятников Саяно-Алтая: статистический анализ. *Радиоуглерод и хронология*, 2, с. 36-43.
- Зуев, В. Ю. 1993. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля в Европеской Скифии на рубеже VII—VI вв. до Р. Хр. *Петербургский археологический вестник*, 6, с. 38-52.
- Иессен, А. А. 1953. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР. *Советская археология*, XVIII, с. 49-110.
- Иессен, А. А. 1954. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 112-131.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-64.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кадырбаев, М. К. 1966. Памятники тасмолинской культуры. В: Маргулан, А. Х., Акишев, К. А., Кадырбаев, М. К., Оразбаев, А. М. *Древняя культура Центрального Казахстана*. 2. Алма-Ата: Наука, с. 303-433.
- Каталог... 1910. *Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля*. Екатеринослав: Губернское правление.
- Кашуба, М. Т. 2000. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия — Сахарна). *Stratum plus*, 3, с. 241-488.
- Киришин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. 1997. *Скифская эпоха Горного Алтая*. 1. Барнаул: Алтайский государственный университет.
- Клочко, В. И. 2011. Нові знахідки речей та комплексів гордійського типу на Вінничині. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордійвський могильник*. Вінниця, с. 250-258.
- Клочко, В. И., Козыменко, А. В. 2011. *Наш недавний бронзовый век*. Киев.
- Клочко, В. И., Мурзин, В. Ю. 1987. О взаимодействии местных и пришлых элементов скифской культуры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 12-19.
- Ковалевская, В. Б. 1977. *Конь и всадник*. Москва: Наука.
- Ковпаненко, Г. Т. 1962. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 66-72.
- Ковпаненко, Г. Т. 1966. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. *Археологія*, 20, с. 174-179.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые курганы раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 41-62.
- Кожухов, С. П., Эрлих, В. Р. 1988. Археологические разведки левого берега Краснодарского водохранилища. В: Волков, С. А. (ред.). *Материальная культура Востока*. Москва: ГМИНВ, с. 147-170.
- Копылов, В. П. 2003. Скифы Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья (Вопросы хронологии и военно-политической истории). *Вестник древней истории*, 1, с. 131-140.
- Косиков, В. А. 1992. Техника изготовления художественных бронзовых предметов конского снаряжения скифской эпохи. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 39-83.
- Кракало, І. В., Кулатова, І. М. 1996. Знахідки деталей кінської вузди з лівого берега Дніпра на Полтавщині. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 380.
- Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: АН СССР.
- Лесков, А. М. 1984. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге европейской части СССР. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 147-152.
- Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1999. *Могильник Фарс / Клады. Памятник перехода от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку на Северо-Западом Кавказе*. Москва: ГИМВ.
- Ловпаче, Н. Г. 1991. Могильник Кочипэ (восточный) в Майкопе. *Культура и быт адыгов*, 8, с. 76-102.
- Марсадалов, Л. С. 1988. Дендрохронология больших курганов Саяно-Алтая I тыс. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 65-81.
- Марсадалов, Л. С. 1989. Курган Аржан. Хронология, алтайские и европейские аналогии. В: Тощев,

- Г. Н. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье: ЗГУ, с. 81-82.
- Марсадоллов, Л. С. 1998. Основные тенденции в изменении форм удила, псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII—V веках до н. э. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье*. Барнаул: АГУ, с. 5-24.
- Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.
- Махортых, С. В. 2003. *Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2005а. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2005б. О генезисе предскифских стремчовидных удила Восточной Европы. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 269-274.
- Махортых, С. В. 2014. Уздечные принадлежности VII—VI вв. до н. э. из скифских памятников Предкавказья. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 21, с. 100-113.
- Махортых, С. В., Фоменко, В. А. 1994. Развальский клад. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 79-85.
- Махортых, С. В., Черненко, Е. В. 1994. Киммерийский памятник в Присивашье. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.* — V в. н. э. Тирасполь: Типар, с. 152-153.
- Милентьев, А. Н. 1967. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 112, с. 38-44.
- Могилов, О. Д. 2003. Эволюция «орнамента» на удилах передскифского часу півдня Східної Європи. *Археологія*, 4, с. 32-39.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2010. Строгие детали узды раннего железного века. *Stratum plus*, 3, с. 281-288.
- Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*, 3, с. 76-88.
- Могилов, О. Д., Діденко, С. В. 2009. Скіфський курган 448 біля с. Журовка — пам'ятка перехідного часу в Потяминні. *Археологія*, 3, с. 45-55.
- Могильников, В. А. 1985. К характеристике культуры лесостепного Прииртышья в VII—VI вв. до н. э. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 184, с. 3-7.
- Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Окатенко, В., Зимовец, Р., Скорый, С. 2023. Уникальные чеканы эпохи скифской архаики из Харьковской области (Лесостепь Левобережной Украины). *Revista Arheologica*, XIX, 2, с. 5-20. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_01
- Орлик, О. П. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Знамянського, Маловискієвського, Олександрійського, Петрівського та Новоукраїнського районів на Кіровоградщині в 2015 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015/18.
- Петренко, В. Г. 1982. Комплекс VIII—VII вв. до н. э. из Ставрополя. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 170, с. 70-73.
- Прокопенко, Ю. А. 2018. Комплекс предметов вооружения и конской упряжи раннескифской культуры, обнаруженный у хутора Алексеевский Ставропольского края. *Вестник ВолГУ. История. Регионоведение. Международные отношения*, 23, 2, с. 17-31.
- Сабурова, М. А., Ягодин, В. Н. 1964. Литейная форма из Хорезма. *Советская археология*, 1, с. 304-307.
- Сазонов, А. А. 1995. Ранняя группа конских жертвоприношений протомеотского могильника Пшиш-I. В: Дитлер, П. А. (ред.). *Археология Адыгеи*. Майкоп: Меоты, с. 84-106.
- Сазонов, А. А. 1997. К вопросу о хронологии протомеотских колесничных наборов в эпоху киммеро-скифских походов. *Археологические изыскания (новые исследования археологов России и СНГ)*, 42, с. 86-91.
- Сазонов, А. А. 2000. Хаджохские курганы — некрополь древнемеотских вождей. *Информационно-аналитический вестник*, 3, с. 42-67.
- Сазонов, А. А. 2004. О хронологии протомеотских погребений Закубанья. In: Chochorowski, J. (red.). *Kimmerowie, scytowie, sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.
- Сазонов, А. А. 2005. Керамика протомеотских могильников Пшиш-1 и Фарс (к сопоставлению лепных ковшей). В: Марченко, И. И. (ред.). *Четвертая кубанская археологическая конференция*. Краснодар, с. 243-250.
- Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.
- Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.
- Скорый, С. А. 2018. До культурно-хронологічно шкали кочовницьких старожитностей раннього залізного віку на півдні Кіровоградщини. В: *Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ: ІА НАН України, с. 126-127.
- Скорый, С. А., Орлик, А. П. 2017. Захоронение воина предскифского времени на юге Кіровоградщини. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 354-364.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Орлик, А. П. 2018. Исследование скифского кургана на юге Кіровоградщини. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-358. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.15>
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Орлик, А. П. 2022. Об «умерщвлении» предметов на тризне скифских курганов (по материалам Орликовой Могилы). *Revista Arheologica*, XVIII, 2, с. 35-46. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543729>
- Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В., Каравайко, Д. В. 2019. Скифское погребение кургана Орликова Могила на юге Кіровоградщини. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 160-176. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.10>
- Смирнова, Г. И. 1985. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР. *Советская археология*, 4, с. 33-53.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.
- Тереножкин, А. И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 3-34.
- Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Тов, А. А. 1989. Протомеотский могильник Чишко близ аула Тауйхабль в Теучежском районе. В: Анфимов, А. В. (ред.). *Меоты — предки адыгов*. Майкоп, с. 36-45.

- Толстов, С. П., Итина, М. А. 1966. Саки низовьев Сыр-Дарьи (по материалам Тагискена). *Советская археология*, 2, с. 151-175.
- Членова, Н. Л. 1967. *Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры*. Москва: Наука.
- Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. 2017. *Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН.
- Шульга, П. И. 2008. *Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае*. 1. Барнаул: Азбука.
- Шульга, П. И. 2010. *Синицян в VIII—III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул: АГТУ.
- Шульга, П. И. 2013b. Могильник Юйхуанмяо и кочевнические культуры Южной Сибири. В: Бауло, А. В. (ред.). *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. Новосибирск: ИАЭ СО РАН, с. 382-390.
- Шульга, П. И. 2013a. *Конское снаряжение ранних кочевников Минусинской котловины (по материалам Минусинского музея им. Н. М. Мартыанова)*. Новосибирск: ИАЭ СО РАН.
- Шульга, П. И. 2015. *Снаряжение верховой лошади в Горном Алтае и Верхнем Приобье*. 2. Новосибирск: РИЦ НГУ.
- Эрлих, В. Р. 1991. Бронзовые уздечные наборы и проблема хронологии предскифского и раннескифского времени Закубанья. В: Абрамов, А. П. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва, с. 31-47.
- Эрлих, В. Р. 1994. *У истоков раннескифского комплекса*. Москва: ГМВ.
- Эрлих, В. Р. 1997. К проблеме связей Предкавказья и Средней Европы в новочеркасский период. *Материалы и исследования по археологии России*, 1, с. 19-34.
- Эрлих, В. Р. 2007. *Северо-Западный Кавказ в начале железного века*. Москва: Наука.
- Эрлих, В. Р., Вальчак, С. Б. 2006. Протомеотские погребения могильника Пшиш-I (раскопки 2004 г.). *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 6, с. 85-123.
- Balkwill, C. J. 1973. The Earliest Horse-Bits of Western Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39, p. 425-452.
- Chochorowski J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Dehn, R. 1972. *Die Urnenfeldeikultur in Nordwürttemberg*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 1. Stuttgart: Müller & Gräff.
- Gallus, S., Horvath, T. 1939. *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. Travaux archéologiques du premier âge du fer, et leur relation avec l'Eurasie. Dissertationes pannonicae ex Instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae budapestinensis provenientes, II, 9. Budapest: Institut de numismatique et d'archéologie de l'Université Pierre Pázmány.
- Hüttel, H.-G. 1981. *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*. Prähistorische Bronzefunde, XVI, 2. Munich: C. H. Beck.
- Krzewińska, M., Kilnc, G. M., Juras, A., Koptekin, D., Chyleński, M., Nikitin, A. G., Shcherbakov, N., Shuteleva, I., Leonova, T., Kraeva, L., Sungatov, F. A., Sultanova, A. N., Potekhina, I., Łukasik, S., Krenz-Niedbała, M., Dalen, L., Sinika, V., Jakobsson, M., Stora, Jan., Gotherstrom1, A. 2018. Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science advances*, 4, p. 1-12.
- Potratz, J. 1966. *Die pferdetrensen des Alten Orient*. *Analecta Orientalia*, 41. Roma: Pontificium Institutum Biblicum.

REFERENCES

- Alekseev, A. Iu, Bokovenko, N. A., Vasilev, S. S., Dergachev, V. A., Zaitseva, G. I., Kovaliukh, N. N., Kuk, G., Van der Plikht, I., Possnert, G., Sementsov, A. A., Skott, E. M., Chugunov, K. V. 2005. *Eurazii v skifskuiu epokhu: arkheologicheskaiia i radiouglerodnaia khronologiia*. Sankt-Peterburg: Teza.
- Andrienko, V. P. 1992. Kompleks nachala skifskogo vremeni na poselenii Pozharnaia Balka (raskop 11). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 73-88.
- Atabiev, B. Kh. 1988. Novye materialy po epokhe pozdnei bronzy i rannego zheleza Tsentralnogo Kavkaza (IX—VI vv. do n. e.). In: Kuznetsov, V. A. (red.). *XV Krupnovskie chteniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*. Makhachkala, s. 39-40.
- Babenko, L. I., Valchak, S. B. 2014. Udivitelnoe «khronoputeshestvie» odnoi izvestnoi nakhodki. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 137-142.
- Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Abramova, M. P., Kozenkova, V. I. (red.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii*. Nalchik: Elbrus, 2, s. 7-115.
- Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniakh nachala XXI veka. *Arkheologiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 386-396. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.28>
- Belinskii, A. B., Dudarev, S. L., Kharke, Kh. 2001. Ob opy-te sotsialnogo ranzhirovaniia muzhskikh pogrebenii predskifskoi epokhi mogilnika Klin-Iar-III. *Donskaia arkheologiia*, 3—4, s. 45-059.
- Berezanska, S. S., Lobai, B. I. 1994. Kurhannyi mohylnyk bronzovoi doby poblyzu s. Hordiivka na Pivdennomu Buzi (poperednie povidomlennia). *Arkheolohiia*, 4, 148-153.
- Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohylnyk. In: Klochko, V. I. (red.). *Hordiivskiy mohylnyk*. Vinnytsia, s. 7-113.
- Berezutskii, V. D., Zolotarev, P. M. 2008. Novye materialy rannego zheleznoogo veka iz Lesostepnogo Podonia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 114-119.
- Bespalyi, E. I., Parusimov, I. N. 1991. Kompleksy perekhodnogo i ranneskifskogo periodov na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 179-195.
- Bokii, N. M. 1971. Arkheologicheskie raboty na Kirovogradshchine v 1968 godu. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968 g.*, 3. Kiev: Naukova dumka, s. 154-159.
- Bokyi, N. M., Horbul, H. P. 1985. Mogila kimmeriiskogo voina u s. Chechelievka na Kirovogradshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 224-228.
- Bokii, N. M. 2007. Kompleks kimeriiskoho chasu bilia s. Vodiane na Kirovogradshchyni. In: Skoryi, S. A. (red.). *Ranii zaliznyi vik Yevrazii: do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. I. Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*. Kyiv: Chyhyryn, s. 30-31.
- Bokii, N. M., Gorbul, G. P., Otroshchenko, V. V. 1991. Kimmeriiskie zakhroneniia na Kirovogradshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 173-183.
- Bokovenko, N. A. 1998. Odin iz variantov konskoi uzdy skifskoi epokhi v Tsentralnoi Azii. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (red.). *Snariazhenie verkhovogo konia na Altae v rannem zheleznom veke i srednevekovye*. Barnaul: AGU, s. 50-55.
- Buinov, Iu. V., Grubnik-Buinova, L. P. 1985. Bronzovye izdeliia predskifskogo perioda iz Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. *Problemy arkheologii Podneprov'ia*, 2, s. 108-119.
- Valchak, S. B. 1992. K voprosu o date pogrebeniia Chernogorovskogo kurgana. In: Kravchenko, V. V., Kadееv, V. K. (red.). *Istoriia i arkheologiia Slobodskoi Ukrainy*. Kharkov: KhGU, s. 93-94.
- Valchak, S. B. 1994. K voprosu o datirovke kompleksa iz Chernogorovskogo kurgana. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 131-133.

- Valchak, S. B. 1995. Udila predskifskogo perioda i kimmeriiskie loshadi Vostochnoi Evropy. *Drevnosti*, 3, s. 44-47.
- Valchak, S. B. 1997. Uzda aziatskogo tipa v predskifskikh pamiatnikakh Evropy. In: Kadeev, V. K. (red.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkov: Biznes Inform, s. 28-29.
- Valchak, S. B. 1998. Predmety epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza iz kolleksii Vostochnoi Ukrainy i ikh analogii. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 19-22.
- Valchak, S. B. 1999. Ornamentatsiia uzdechnykh prinalozhnosti v nachale rannego zheleznoho veka. In: Iablonskii, L. T. (red.). *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—IV vv. do n. e. (problemy paleoekologii, antropologii i arkheologii)*. Moskva: IA RAN, s. 31-33.
- Valchak, S. B. 2000. Osnovnye motivy ornamentatsii uzdechnykh prinalozhnosti iuga Vostochnoi Evropy v nachale rannego zheleznoho veka. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (red.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN, s. 138-144.
- Valchak, S. B. 2004. Kanskaia upriazh Priaralia i iuga Vostochnoi Evropy: skhodstvo i razlichii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii (arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznoho veka Iuga Rossii)*, 6, s. 32-56.
- Valchak, S. B. 2009. *Konskoe snariazhenie v pervoi treti I-go tys. do n. e. na iuge Vostochnoi Evropy*. Moskva: Taus.
- Valchak, S. B., Mamontov V. I., Sazonov, A. A. 1996. Rannie pamiatniki chernogorovskogo etapa v Vostochnoi Evrope: proiskhozhdenie i khronologiia. *Istoriko-arkheologicheskii almanakh*, 2, s. 23-44.
- Valchak, S. B., Erlikh, V. R. 1993. Eshche raz o kompleksakh tipa Novocherkasskogo klada. In: Marchenko, I. I. (red.). *Vioraia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Krasnodar, s. 17-19.
- Vinogradov, V. B., Dudarev, S. L., Runich, A. P. 1980. Kimmeriisko-kavkazskie sviati. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 184-199.
- Vishnevskaiia, O. A. 1973. *Kultura sakskikh plemen Nizov Evropy v VII—V vv. do n. e.* Moskva: Nauka.
- Vishnevskaiia, O. A., Itina, M. A. 1971. Rannie saki Priaralia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177: Problemy skifskoi arkheologii, s. 197-208.
- Viazmitina, M. I. 1963. Rannie pamiatniki skifskogo zverinogo stilia. *Sovetskaia arkheologia*, 2, s. 158-170.
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Pridneprov'ia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1—33. Moskva: Nauka.
- Galanina, L. K. 1983. Ranneskifskie uzdechnye nabory (po materialam Kelermesskikh kurganov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 24, s. 32-55.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. Tsarskie pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.
- Galanina, L. K. 1999. Ulskii kurgan (raskopki N. I. Veselovskogo v 1910 g.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 58-67.
- Holubieva, I. V. 2011. Doslidzhennia Tsareborysivskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 78-79.
- Gorbunova, N. G. 2001. Kanskaia upriazh rannikh sakov Tsentralnoi Azii (Sredniaia Azia i Kazakhstan, krome Zapadnogo). In: Sedov, A. V. (red.). *Drevnie tsivilizatsii Evrazii: istoriia i kultura*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 179-200.
- Gorodtsov, V. A. 1905a. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Iziyuskom uezde. In: Uvarova, P. S. (red.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Kharkove 1902 g.*, I. Moskva: Tipografiia A. I. Mamontova, s. 174-225.
- Gorodtsov, V. A. 1905b. Materialy arkheologicheskikh issledovaniy na beregakh r. Donta, Iziyuskom uezda, Kharkovskoi gubernii. In: Uvarova, P. S. (red.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Kharkove 1902 g.*, I. Moskva: Tipografiia A. I. Mamontova, s. 226-340.
- Griaznov, M. P. 1950. *Pervyi Pazyrykskii kurgan*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Griaznov, M. P. 1980. *Arzhan. Tsarskii kurgan ranneskifskogo vremeni*. Leningrad: Nauka.
- Drevnosti... 1900. *Drevnosti Pridneprov'ia*. 3. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko.
- Dudarev, S. L. 1999. *Vzaimootnosheniia plemen Severinogo Kavkaza s kochevnikami Iugo-Vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu (IX — pervaiia polovina VII vv. do n. e.)*. Armavir: AGPI.
- Zaitseva, G. I., Vasilev, S. S., Marsadolov, L. S., Van der Plikt, I., Sementsov, A. A., Dergachev, V. A., Lebedeva, L. M. 1997. Radiouglerod i dendrokronologiia kluchevykh pamiatnikov Saiano-Altaiia: statisticheskii analiz. *Radiouglerod i khronologiia*, 2, s. 36-43.
- Zuev, V. Iu. 1993. Izuchenie zhabotinskikh gravirovok i problema razvitiia zverinogo stilia v Evropeiskoi Skifii na rubezhe VII—VI vv. do R. Khr. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 6, s. 38-52.
- Iessen, A. A. 1953. K voprosu o pamiatnikakh VIII—VII vv. do n. e. na iuge Evropeiskoi chasti SSSR. *Sovetskaia arkheologia*, XVIII, s. 49-110.
- Iessen, A. A. 1954. Nekotorye pamiatniki VIII—VII vv. do n. e. na Severinom Kavkaze. In: Shelov, D. B. (red.). *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: AN SSSR, s. 112-131.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 31-64.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kadyrbaev, M. K. 1966. Pamiatniki tasmolinskoi kultury. In: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbaev, M. K., Orazbaev, A. M. *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana*. 2. Alma-Ata: Nauka, s. 303-433.
- Katalog... 1910. *Katalog Ekaterinoslavskogo oblasnogo muzeia imeni A. N. Polia*. Ekaterinoslav: Gubernskoe pravlenie.
- Kashuba, M. T. 2000. Rannee zhelezo v lesostepi mezhdu Dnestrom i Siretom (kultura Koziiia — Sakharna). *Stratum plus*, 3, s. 241-488.
- Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. 1997. *Skifskaiia epokha Gornogo Altaiia*. 1. Barnaul: Altaiiskiy gosudarstvennyi universitet.
- Klochko, V. I. 2011. Novi znakhidky rechei ta kompleksiv hordiivskoho typu na Vinnychyni. In: Klochko, V. I. (red.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia, s. 250-258.
- Klochko, V. I., Kozymenko, A. V. 2011. *Nash nedavnyi bronzovyi vek*. Kiev.
- Klochko, V. I., Murzin, V. Iu. 1987. O vzaimodeistvii mestnykh i prishlykh elementov skifskoi kultury. In: Chernenko, E. V. (red.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 12-19.
- Kovalevskaia, V. B. 1977. *Kon i vsadnik*. Moskva: Nauka.
- Kovpanenko, G. T. 1962. Pogrebenie VIII—VII vv. do n. e. v basseine r. Vorskly. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, s. 66-72.
- Kovpanenko, H. T. 1966. Nosachivskiy kurhan VIII—VII st. do n. e. *Arkheolohiia*, 20, s. 174-179.
- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994. Noveye kurgany rannego zheleznoho veka v Porose. In: Chernenko, E. V. (red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 41-62.
- Kozhukhov, S. P., Erlikh, V. R. 1988. Arkheologicheskie razvedki levogo berega Krasnodarskogo vodokhranilishcha. In: Volkov, S. A. (red.). *Materialnaia kultura Vostoka*. Moskva: GMINV, s. 147-170.
- Kopylov, V. P. 2003. Skify Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazov'ia (Voprosy khronologii i voenno-politicheskoi istorii). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 131-140.
- Kosikov, V. A. 1992. Tekhnika izgotovleniia khudozhestvennykh bronzovykh predmetov konskogo snariazheniia skifskoi epokhi. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 39-83.
- Krakalo, I. V., Kulatova, I. M. 1996. Znakhidky detalei kinskoj vuzdy z livoho bereha Dnipro na Poltavshchyni. In: Suprunenko, O. B. (red.). *Bilske horodyshche v konteksti vyuchenniia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 380.
- Krupnov, E. I. 1960. *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza*. Moskva: AN SSSR.
- Leskov, A. M. 1984. O khronologicheskome sootnoshenii pamiatnikov nachala zheleznoho veka na iuge evropeiskoi chasti SSSR. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G.

- (red.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 147-152.
- Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1999. *Mogilnik Fars / Klady. Pamiatnik perekhoda ot epokhi pozdnei bronzy k rannemu zheleznomu veku na Severo-Zapadnom Kavkaze*. Moskva: GMV.
- Lovpache, N. G. 1991. *Mogilnik Kochipe (vostochnyi) v Maikope. Kultura i byt adygov*, 8, s. 76-102.
- Marsadolov, L. S. 1988. Dendrokronologiya bolshikh kurganov Saiano-Altai I tys. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 65-81.
- Marsadolov, L. S. 1989. Kurgan Arzhan. Khronologiya, altaiskie i evropeiskie analogii. In: Toshchev, G. N. (red.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe: ZGU, s. 81-82.
- Marsadolov, L. S. 1998. Osnovnye tendentsii v izmenenii form udil, psaliev i priazhek konia na Altae v VIII—V vekakh do n. e. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (red.). *Snariazhenie verkhovogo konia na Altae v rannem zheleznom veke i srednevekovye*. Barnaul: AGU, s. 5-24.
- Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze*. Kiev: Naukova dumka.
- Makhortykh, S. V. 2003. *Kulturnye kontakty naseleniia Severnogo Prichernomoria i Tsentralnoi Evropy v kimmeriiskuiu epokhu*. Kiev: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2005a. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2005b. O genezise predskifskikh stremchekovidnykh udil Vostochnoi Evropy. In: Otroshchenko, V. V. (red.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoii*. Kyiv: Shliakh, s. 269-274.
- Makhortykh, S. V. 2014. Uzdechnye prinalozhnosti VII—VI vv. do n. e. iz skifskikh pamiatnikov Predkavkazia. *Naukovi zapyski. Seriya: istorychni nauky*, 21, s. 100-113.
- Makhortykh, S. V., Fomenko, V. A. 1994. Razvalskii klad. In: Chernenko, E. V. (red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 79-85.
- Makhortykh, S. V., Chernenko, E. V. 1994. Kimmeriiskii pamiatnik v Prisivash'e. In: Iarovoi, E. V. (red.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria V tys. do n. e. — V v. n. e.* Tiraspol: Tipar, s. 152-153.
- Milentev, A. N. 1967. Nekotorye detali konskoi upriazhi kimmeriiskogo vremeni. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 112, s. 38-44.
- Mohylov, O. D. 2003. Evoliutsiia «ornamentu» na vudyakh predskifskogo chasu pivdnoi Skhidnoi Yevropy. *Arkheologia*, 4, s. 32-39.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskyy: Moshynskyy.
- Mogilov, A. D. 2010. Strogie detali uzdy rannego zhelezno-veka. *Stratum plus*, 3, s. 281-288.
- Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskogo vershnyka na r. Syniukha. *Arkheologia*, 3, s. 76-88.
- Mohylov, O. D., Didenko, S. V. 2009. Skifskyy kurhan 448 bilia s. Zhurovka — pamiatka perekhidnogo chasu v Potiasmynni. *Arkheologia*, 3, s. 45-55.
- Mogilnikov, V. A. 1985. Kkarakteristike kultury lesostepnogo Priirtyshia v VII—VI vv. do n. e. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 184, s. 3-7.
- Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaiia arkhauka Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.
- Okatenko, V., Zimovets, R., Skoryi, S. 2023. Unikalnye chekany epokhi skifskoi arkhauki iz Kharkovskoi oblasti (Lesostep Levoberezhnoi Ukrainy). *Revista arheologica*, XIX, 2, s. 5-20. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_01
- Orlyk, O. P. 2016. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Znamianskoho, Malovyshivskoho, Oleksandriiskoho, Petrivskoho ta Novoukrainskoho raioniv na Kirovohradshchyni v 2015 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015/18.
- Petrenko, V. G. 1982. Kompleks VIII—VII vv. do n. e. iz Stavropolia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 170, s. 70-73.
- Prokopenko, Iu. A. 2018. Kompleks predmetov vooruzheniia i konskoi upriazhi ranneskifskoi kultury, obnaruzhennyi u khutora Alekseevskii Stavropolskogo kraia. *Vestnik VolGU. Istoriiia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia*, 23, 2, s. 17-31.
- Saburova, M. A., Iagodin, V. N. 1964. Liteinaia forma iz Khorezma. *Sovetskaia arkheologia*, 1, s. 304-307.
- Sazonov, A. A. 1995. Ranniaia gruppa konskikh zhertvo-prinosheniia protomeotskogo mogilnika Pshish-I. In: Ditlev, P. A. (red.). *Arkheologia Adygei*. Maikop: Meoty, s. 84-106.
- Sazonov, A. A. 1997. K voprosu o khronologii protomeotskikh koleznichnykh naborov v epokhu kimmero-skifskikh pokhodov. *Arkheologicheskie izyskaniia (novye issledovaniia arkheologov Rossii i SNG)*, 42, s. 86-91.
- Sazonov, A. A. 2000. Khadzhokhskie kurgany — nekropol drevnemeotskikh vozhdai. *Informatsionno-analiticheskii vestnik*, 3, s. 42-67.
- Sazonov, A. A. 2004. O khronologii protomeotskikh pogrebenii Zakubania. In: Chochorowski, J. (red.). *Kimmerowie, scytowie, sarmaci. Ksiega poświęcona pamieci profesora Tadeusza Sulimirskego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.
- Sazonov, A. A. 2005. Keramika protomeotskikh mogilnikov Pshish-1 i Fars (k sopostavleniiu lepnykh kovshei). In: Marchenko, I. I. (red.). *Chetvertaia kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Krasnodar, s. 243-250.
- Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheologia.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Skoryi, S. A. 2018. Do kulturno-khronolohichno shkaly kochovnytskikh starozhytnosti rannoho zaliznoho viku na pivdni Kirovohradshchyni. In: *Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 126-127.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Orlik, A. P. 2018. Issledovanie skifskogo kurgana na iuge Kirovogradshchyni. *Arkheologia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 352-358. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.15>
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Orlik, A. P. 2022. Ob «umershchvlenii» predmetov na trizne skifskikh kurganov (po materialam Orlikovoi Mogily). *Revista Arheologica*, XVIII, 2, s. 35-46. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543729>
- Skoryi, S. A., Orlik, A. P. 2017. Zakhronenie voina predskifskogo vremeni na iuge Kirovogradshchyni. *Arkheologia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 354-364.
- Skoryi, S. A., Orlik, A. P., Zimovets, R. V., Karavaiko, D. V. 2019. Skifskoe pogrebenie kurgana Orlikova Mogila na iuge Kirovogradshchyni. *Arkheologia i davnii istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 160-176. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.10>
- Smirnova, G. I. 1985. Osnovy khronologii predskifskikh pamiatnikov Iugo-Zapada SSSR. *Sovetskaia arkheologia*, 4, s. 33-53.
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezh'e*. Kiev: AN USSR.
- Terenozhkin, A. I. 1975. Kimmeriiskie mechi i kinzhaly. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-34.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.
- Tov, A. A. 1989. Protomeotskii mogilnik Chishkko bliz aula Tauikhabl v Teuchezhskom raione. In: Anfimov, A. V. (red.). *Meoty — predki adygov*. Maikop, s. 36-45.
- Tolstov, S. P., Itina, M. A. 1966. Saki nizovev Syr-Dari (po materialam Tagiskena). *Sovetskaia arkheologia*, 2, s. 151-175.
- Chlenova, N. L. 1967. *Proiskhozhdenie i ranniaia istoriia plemen tagarskoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. 2017. *Tsar-skii kurgan skifskogo vremeni Arzhan-2 v Tuve*. Novosibirsk: IAET SO RAN.
- Shulga, P. I. 2008. *Snariazhenie verkhovoi loshadi i voin-skii poiasa na Altae*. 1. Barnaul: Azbuka.
- Shulga, P. I. 2010. *Sintsian v VIII—III vv. do n. e. (Pogrebalnye komplekxy. Khronologiya i periodizatsiia)*. Barnaul: AGTU.
- Shulga, P. I. 2013b. Mogilnik Iuikuanmiao i kochevnicheskii kultury Iuzhnoi Sibiri. In: Baulo, A. V. (red.). *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territorii*. Novosibirsk: IAE SO RAN, s. 382-390.
- Shulga, P. I. 2013a. *Konskoe snariazhenie rannikh kochevnikov Minusinskoi kotloviny (po materialam Minusinskogo muzeia im. N. M. Martianova)*. Novosibirsk: IAE SO RAN.
- Shulga, P. I. 2015. *Snariazhenie verkhovoi loshadi v Gornom Altae i Verkhnem Priobe*. 2. Novosibirsk: RITS NGU.

Erlikh, V. R. 1991. Bronzovye uzdechnye nabory i problema khronologii predskifskogo i ranneskifskogo vremeni Zakubania. In: Abramov, A. P. (red.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomor'ia*. Moskva, s. 31-47.

Erlikh, V. R. 1994. *U istokov ranneskifskogo kompleksa*. Moskva: GMV.

Erlikh, V. R. 1997. K probleme svyazei Predkavkazia i Srednei Evropy v novoherkasskii period. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 1, s. 19-34.

Erlikh, V. R. 2007. *Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zhelezного века*. Moskva: Nauka.

Erlikh, V. R., Valchak, S. B. 2006. Protomeotskie pogrebeniia mogilnika Pshish-I (raskopki 2004 g.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 6, s. 85-123.

Balkwill, C. J. 1973. The Earliest Horse-Bits of Western Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39, p. 425-452.

Chochorowski J. 1993. *Ekspansja kimberyjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Dehn, R. 1972. *Die Urnenfeldeikultur in Nordwürttemberg*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 1. Stuttgart: Müller & Gräff.

Gallus, S., Horvath, T. 1939. *Un peuple cavalier prés-cythique en Hongrie*. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer, et leur relation avec l'Eurasie. Dissertationes panonicae ex Instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae budapestinensis provenientes, II, 9. Budapest: Institut de numismatique et d'archéologie de l'Université Pierre Pázmány.

Hüttel, H.-G. 1981. *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*. Prähistorische Bronzefunde, XVI, 2. Munich: C. H. Beck.

Krzewińska, M., Kilnc, G. M., Juras, A., Koptekin, D., Chyleński, M., Nikitin, A. G., Shcherbakov, N., Shuteleva, I., Leonova, T., Kraeva, L., Sungatov, F. A., Sultanova, A. N., Potekhina, I., Łukasik, S., Krenz-Niedbala, M., Dalen, L., Sinika, V., Jakobsson, M., Stora, Jan., Gotherstrom, A. 2018. Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science advances*, 4, p. 1-12.

Potratz, J. 1966. *Die pferdetrensen des Alten Orient*. *Anallecta Orientalia*, 41. Roma: Pontificium Institutum Biblicum.

O. Mohylov, S. Skoryi

NEW DATA TO THE CHRONOLOGY AND HISTORY OF THE EARLY NOMADS OF NORTHERN PART OF RIGHT-BANK DNEIPEP STEPPE

Archaeological sites as well as historical sources include not only classical antiquities — settlements, burials or hoards. Any ancient artefact, if it is reliably 'tied' to the place of discovery, i. e. has a geographical localization, may well qualify for the above-mentioned role. The accidental finds, discovered in the places where there are no reliable settlements or funerary sites, are also of particular importance. In this case, they are, in fact, the only indicators of the presence of some population in a certain region.

It is to this category of finds that the fragmented bronze bits belong, found in 4 sites in the northern part of the Dnieper Steppe Right Bank, in the north of Mykolaiv and south of Kirovohrad regions. One item is the almost complete bits with external loops in the form of a connected ring and a «small stirrup» (Darnitsa village, north of Mykolaiv region). They belong to the pre-Scythian type and with the help of a wide range of Eurasian analogies can be dated to the second half of the 8th — early 7th centuries BC and correlated with the pre-Scythian nomads — Cimmerians.

Three other finds (all in the south of Kirovohrad region: Petrivka, Borysivka, Bobrinets Museum of Local Lore) are parts of stirrup-shape bits with three protrusions on the tread of the 'stirrup'. Such bits were widespread among the nomads of Eurasia, including the Scythians in the archaic period. Their date, according to numerous North Pontic (Steppe-Forest) and Caucasian analogues, is the 7th — first half of the 6th centuries BC.

The principal point is that, if in the above territory, single sites of the Pre-Scythian time (Novoherkassk type) were recorded earlier (for example, the inlet grave in the barrow near the village of Bohdanivka), this cannot be said about the Early Scythian antiquities. The few Scythian barrows known here date only to the 5th—4th centuries BC. The published finds of horse harness of the Early Scythian period eliminate this lacuna, unambiguously testifying to the penetration of the Nomads into this micro-region. Perhaps, it was the stage of development of some microregions of the northern Steppe by Early Scythian nomads as a springboard for further advances into the depths of the forest-steppe.

Keywords: Pre-Scythian period, Scythian Age, Cimmerians, Scythians, bridle, bit, North Pontic region.

Отримано / Received: 23.07.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 19.02.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

МОГИЛОВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Oleksandr MOHYLOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2400-2380,

e-mail: mogilovod@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Serhiy SKORYI, Dr. Habil, Professor, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-7842-890X,

e-mail: idanfirs@ukr.net.